

חברת 'עזרה', משרד-החוץ הגרמני והפולמוס עם הציונים,

1918-1901 *

ישעיהו פרידמן

ביקורו של הקיסר וילהלם השני בקושטא וכירושלים, בסתיו 1898, פתח תקופה חדשה במדיניות החוץ הגרמנית במזרח. 'הלחץ מזרחה' לא היה רעיון חדש. הוא העסיק הוגי-דעות, כלכלנים ואיסטראטגים בגרמניה כבר באמצע המאה הי"ט אבל האוריינטאציה הפרו-תורכית נעשתה לאבן-הפינה של מדיניות החוץ הגרמנית רק עם סילוקו של הקאנצלר אוטו פון-ביסמארק ב-1890. בהקשר זה נתייחד מקום גם ליהודים.

לפני צאת הקיסר למזרח, הסתמנה האפשרות שיצהיר על מתן חסות לעלייה היהודית ולמפעל ההתיישבות בארץ-ישראל. בהדרכת ידידו ויועצו הנאמן הרוזן אוילנבורג, הגיע הקיסר למסקנה שתורכיה עשויה להפיק תועלת כלכלית מן ההתיישבות היהודית בארץ, ואילו גרמניה תיקנה אחיזה איתנה במזרח הקרוב ותתרום גם לפתרון הבעיה היהודית.¹ הסולטאן לעומת זאת, שלל תכנית זו מכל וכל והקיסר נרתע. במשרד-החוץ הגרמני רווחה אז הדעה שהצלחת המשא-ומתן המורכב בעניין מסילות-הברזל לאנאטוליה ולבגדאד, תלויה בנקיטת קו של אי-מעורבות אוהדת כלפי תורכיה ובהימנעות ממדיניות העלולה לעורר התנגדות. גרמניה חייבת אפוא להתרחק מכל תכנית שצביונה פוליטי, דוגמת הציונות.

אחת היא מה היו המניעים שגרמו לדיפלומאטיה הגרמנית להינתק מן הציונות, אך ההתעניינות במפעל ההתיישבות בארץ לא פסקה. אם היישוב היהודי בפלסטינה הוא לרצוננו² כתב ד"ר האנס פון-מיקל, יועץ השגרירות הגרמנית בקושטא — 'עלינו לתת את הדעת על היהודים המסרבים להצטרף לתנועה הציונית והיכולים להביא לנו תועלת בזכותם שליטתם בלשון הגרמנית'.³ הגרמנים, כמו גם הצרפתים, היטיבו לעמוד על חשיבות השפה כמכשיר שיקל על חדירתם השקטה בתחומי הכלכלה והתרבות, והיהודים הצטיירו בעיניהם גורם מתאים ביותר בתהליך זה.

בדבריו התכוון פון-מיקל בעיקר ל'עזרה' (Hilfsverein der deutschen Juden), חברה שנוסדה בברלין ב-28 במאי 1901, במעמד נציגים יהודיים מגרמניה כולה, שבלטו בזירה המדינית, בעולם

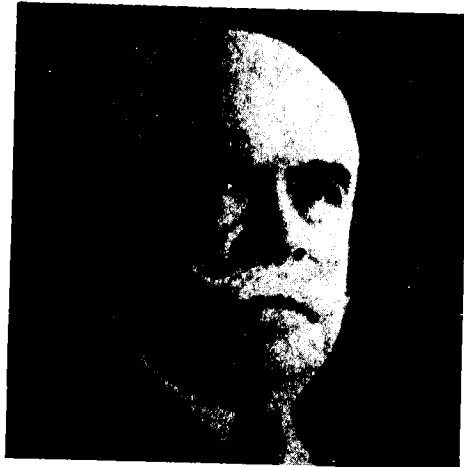
* מאמר זה הוא גרסה מורחבת של נושא שבו נגעתי בספרי: *Germany, Turkey and Zionism, 1897-1918*, Oxford 1977 [להלן: פרידמן, גרמניה, תורכיה והציונות]

1 פרידמן, גרמניה, תורכיה והציונות, עמ' 65-68; על יחסו של וילהלם השני ליהודים ראה: 'Wilhelm II und die Juden in *Wilhelminischen Deutschland, 1890-1914*, Tübingen 1976, pp. 313-347

2 [להלן: תורכיה, 195] K/692/K 176325-9, *Juden in Turkei*, No. 195, Auswärtiges Amt Akten, Turkei, No. 195, *Juden in Turkei*, K/692/K 176325-9 [195, תורכיה, 195]. מיקל אל בתמאן-הולווג, 26.7.1911, שדר 202.



גיימס סימון, נשיא חברת 'עזרה'



ד"ר פאול נתן מנהל חברת 'עזרה'

הכספים והתעשייה, במדע ובעיתונות. הארגון החדש היה פילנתרופי ביסודו. הוא הציב לו למטרה לשפר את מצב היהודים במזרח-אירופה ובמזרח הקרוב על-ידי תמיכה רוחנית וסיוע חומרי. להבדיל מן ה'צנטראל פראיין' (C.V. שנוסד ב-1893) ו'איגוד יהודי גרמניה' (Verband der deutschen Juden שנוסד ב-1904), שעסקו בראש-וראשונה בענייניה הפנימיים של יהדות גרמניה, היתה 'עזרה' המוסד היהודי הראשון במדינה זו שנחלץ לעזרת קיבוצי יהודים בארצות חוץ. בלכתו בעקבות חברת 'כל ישראל חברים' (כ"ח), היא ה'אליאנס' שנוסדה בפאריס ב-1860. אך לעומת הכ"ח שהאוריינטאציה שלה צרפתית, ביקשה 'עזרה' לקדם אינטרסים יהודים וגרמניים. יהודי גרמניה היו פאטריוטים גרמנים בלב-ונפש. הם גם היו המתורבתים והמתוחכמים ביהודי מערב-אירופה. ההשתחררות ממרותה של הכ"ח היתה אפוא שאלה של זמן כלבד. יצוין בהקשר זה, שיהודי בריטניה פרשו מכ"ח ב-1871, עם היווסדה של 'אגודת-אחים', ויהודי אוסטריה עשו זאת שנתיים לאחר-מכן.³

בראש 'עזרה' עמדו גיימס סימון וד"ר פאול נתן, מחשובי היהודים בגרמניה; הראשון שימש נשיא החברה והשני — מנהלה. קדם לסימון כנשיא אויגן לנדאו, בנקאי חשוב כברלין וקונסול כבוד של ספרד, שהתפטר לאחר כשישה חודשים ובמקומו בא סימון איל-הכותנה, נדבן גדול וידידו האישי של הקיסר. שמו הוסיף נופך של חשיבות לחברה בעיני חבריה, אבל מנהל החברה, הד"ר פאול נתן, שהיטיב להתמצא ממנו בענייני הציבור היהודי, הוא שנתקבל כ'רוח החיה' בחברה. יותר מעשרים שנה — מ-1884 עד 1907 — היה נתן עורכו של Nation, הכטאון הליבראלי החשוב ביותר בגרמניה והוא אף תפס מקום בולט במפלגת הליבראליים הראדיקאליים של פרידריך נוימאן. בשנים 1899-1919 היה חבר מועצת עיריית ברלין, אף-על-פי שהשתוקק לחדור לזירה המדינית. בזאת עמדה לו דתו למכשול, על אף השוויון האזרחי, והוא לא נבחר לרייכסטאג. ואז, מרוב התמררות

3 *Erster Geschäftsbericht des Hilfsverein der deutschen Juden, 1901-2, Berlin 1903; Festschrift zum 25 — Jährigen Bestehens des Hilfsvereins, Berlin 1926, pp. 5-7; J. Toury, Die Politischen Orientierungen der Juden in Deutschland, Von Jena bis Weimar, Tübingen 1966 (Schriftenreihe wissenschaftlicher Abhandlungen des Leo Baeck Instituts 15), p. 239*

4 Z. Szajkowski, 'Conflicts in the Alliance Israélite and the Founding of the Anglo-Jewish Association, the Vienna Allianz, and the Hilfsverein', *Jewish Social Studies*, XIX (1957)

ודאגה לנוכח עליית האנטישמיות הפוליטית, החליט נתן להקדיש את שארית ימיו לענייני היהודים.⁵ מסע הקיסר למזרח הקרוב הלהיב את רוחו ואת דמיונו של נתן. כהיותו ליבראל, התנגד בתוקף למדיניות הקולוניאלית של גרמניה,⁶ אבל התלהב מאוד מהגברת ההשפעה הגרמנית בתורכיה. בשובו מסיור באסיה הקטנה, כתב נתן כדברים האלה:

התרבות האירופית עתידה למלא תפקיד חשוב בחלק זה של העולם. הידע הגרמני והחריצות הגרמנית תורמים רבות לפיתוחה של תורכיה... הם ניכרים במיוחד בבניית מסילות-ברזל, שתביא לעלייה ברמת-החיים בכלל...⁷

התלהבותו של נתן נבעה בראש וראשונה מן הסיכוי שייפתח פתח לפעולה נרחבת בקרב היישוב היהודי בתורכיה, ובפרט בארץ-ישראל. ב-21 בספטמבר 1898, ערב צאתו של וילהלם השני למזרח, פנה נתן אל משרד-החוץ בבקשת אישור להקמת 'חברה גרמנית למען בתי-ספר ליהודים במזרח' (Der deutsche Schulverein für die Juden des Orients). את בקשתו לא שיגר אל משרד-החוץ, אלא לידידו ארתור פון-הון, כתב ה'קולנישה צייטונג' בכרלין. פון-הון עמד בקשרים הדוקים עם שר-החוץ ברנהארד פון-בילוב והיה כעל השפעה במשרד-החוץ.⁸ נתן הצביע על כך ששדה החינוך נמצא בשליטתה הבלעדית של כ"ח, הקשורה למדיניות הצרפתית בתחום התרבות, וכי יהודי גרמניה אינם מוכנים עוד להשלים עם מצב זה, מה גם שגרמניה הייתה שורש בתחומי התעשייה והמסחר בתורכיה. זאת ועוד: יהודי פולין ורוסיה, שהגירתם לתורכיה נמצאה בקו של עלייה, נטו בעליל ללשון הגרמנית ולמסחר עם גרמניה, להבדיל מאחיהם הספרדים שהיו רגילים להשליך את יתבם על צרפת. כך, אמר נתן, תהיה לחברה המוצעת הזדמנות נאותה לשרת את העניין היהודי ולקדם את ההשפעה הגרמנית במקום. עם זאת, קטנים הסיכויים להצלחת התכנית, אם לא תפרוש עליה ממשלת גרמניה את חסותה. בלי חסות זו צפויים מוסדות-החינוך המתוכננים להתערבות שרירותית של השלטונות בתורכיה. בקשתו של נתן הופנתה בדרך המקובלת לגבי שאר המוסדות ההומאניטאריים והפאטרוטיים הגרמניים הפועלים בקיסרות העות'מאנית.⁹

בקשת החסות היתה מוצדקת לכל הדעות. המנהל העות'מאני היה מושחת ומרושל. הפקידים פעלו כראות עיניהם, בלי להתחשב בממונים עליהם או בחוק. הם התייחסו ביד קשה ושרירותית גם לתושבים המוסלמים, ומצבם של הלא-מוסלמים, ובפרט של היהודים, היה קשה פי-כמה. בקשת החסות היתה להם אפוא בחינת הצלה ממש. על-פי הסכמי הקאפיטולאציות ניתן למעצמות זרות מעמד מיוחד בקיסרות. ניתנה להן הרשות להפעיל כוח אם ייפגעו נתיניהן או אנשי-חסותן, אף שלרוב הספיקה אזהרה מטעם הקונסול כדי לעצור בעד השלטונות המקומיים. זאת ועוד: אנשים ומוסדות שנהנו מחסות היו פטורים מתחולת החוק העות'מאני; כולל תשלום מסים ושירות צבאי; ובתי-ספר שנהנו מחסות לא נכללו בתחום-שיפוטו של משרד-החינוך העות'מאני.¹⁰

5 E. Feder, *Politik und Humanität. Paul Nathan, ein Lebensbild*, Berlin 1929; *idem*, 'Paul Nathan and his Work for East European and Palestinian Jewry', *Historia Judaica*, April 1952; *idem*, 'Paul Nathan, the Man and his Work', *Leo Baeck Institute Year Book*, III (1958) וולטש, שם, מבוא, עמ' XII. ביוגרפיה ראויה לשמה של פאול נתן טרם נכתבה.

6 ראה למשל מאמר של Nathan ב-615, p. *Nation*, VII (1889-1890).

7 ראה למשל מאמר של Nathan ב-557, p. *Nation*, VIII (1890-1891).

8 B. von Bülow, *Denkwürdigkeiten*, III, Berlin 1930, p. 73; 88-89; עמ' 88-89; פרידמן, גרמניה, תורכיה והציונות, עמ' 88-89; פדר (לעיל, הערה 5), עמ' 103.

9 תורכיה, 195, K175925-7, נתן אל הון, מיום 21.9.1898 (נתקבל במשרד החוץ ב-24.9.1898).

10 על שיטת הקאפיטולאציות ועמדת תורכיה בשאלת ההתיישבות היהודית בארץ במאה הי"ט ראה: פרידמן, גרמניה, תורכיה והציונות, עמ' 30-49.

תכניתו של נתן נמסרה למארשל פון-ביכרשטיין, שגריר גרמניה בקושטא.¹¹ עד שזה העבירה אל פרידריך רוזן, הקונסול-הכללי הגרמני בירושלים, חלפו, למרבה הפלא, קרוב לשנתיים. לרוזן היו ספיקות אם תצמח לגרמניה תועלת פוליטית מפעולות החברה המוצעת, שהרי בני היישוב הישן בארץ הסתגרו בחייהם הדתיים, והיהודים החופשיים היו ציונים ברובם. עם זאת גרס שהנהגת הלשון הגרמנית תכלום את התפשטות הצרפתית ואנשי המקום ייווכחו לדעת שהשכלה אירופית אינה בהכרח שם-נרדף ללשון הצרפתית. כן עשויה הגרמנית לשפר את יחסי הקונסוליה עם היהודים האשכנזים, דוברי היידיש, 'ניב גרמני-יהודי'. מארשאל השתכנע מנימוקיו של רוזן, אף שפקפק תחילה בתועלת שביישום תכניתו של נתן בדבר יהודי תורכיה — שהיו ספרדים ברובם הגדול — והודיע לברלין על הסכמתו.

כעבור כמה חודשים מסר מזכיר המדינה, הבארון פון-ריכטהופן, לנתן שהקונסוליה הגרמנית בארץ-ישראל תתמוך במוסדות הישול פראיין, 'כל עוד יתנהלו על-ידי גרמנים או ישאו צביון גרמני מובהק'. בקשתו של נתן בדבר פניה ל'שער העליון' שיבטל את ההגבלות על העלייה ועל רכישת קרקעות נענתה, לעומת זאת, בשלילה. כן רמז לנתן שינהג זהירות-יתר בדברים המתפרסמים בשמו, אם כרצונו למנוע חשדות אצל ממשלת תורכיה, שכן 'המושג' שול פראיין קיבל בינתיים טעם-לוראי שוביניסטי (גרמני).¹²

לאחר זמן-מה שינתה החברה את שמה ל- Hilfsverein der deutschen Juden והחלה להקים רשת בתי-ספר יהודיים בתורכיה. ב-9 בדצמבר 1903 מסר ג'יימס סימון למשרד-החוץ שבכוונת 'עזרה' לפתוח בית-מדרש למורים בירושלים. לדעתו, מתבקשת חסות הרייך למוסד המוצע, שכן הוא נועד להכשיר מורים שישתמשו בגרמנית כבשפת-הוראה ומימונו יבוא ממקורות גרמנים. אדמונד שמידט, הקונסול-הכללי הגרמני החדש בירושלים, לא הסתייג מן הרעיון, 'בתנאי שהמוסד ישא צביון גרמני מובהק'.¹³

בהעדר תשובה חיובית מברלין, הגיש אפרים כהן-רייס, מנהל בתי-הספר של 'עזרה', בקשה שנייה,¹⁴ אולם החסות הקונסולארית לא הוענקה אלא ב-1913, באורח לא-רשמי. עם זאת, יש לציין שהעיכוב לא נגרם בזדון, או מחוסר אמון. פון-קירלן-ווכטר, שר-החוץ החדש, הוקיר את נתן וראה בו אדם 'בעל דעות גרמניות בדוקות ומנוסות'. באוגוסט 1907, לקראת צאתו של נתן לתורכיה, צייד אותו שר-החוץ במכתב-המלצה נלכבים לשגרירות בקושטא ולמוסדות הקונסולאריים.¹⁵ ביקורו של נתן בקושטא חל ביולי 1908, בעיצומה של מהפכת התורכים הצעירים, שבאה למשרד-החוץ הגרמני כהפתעה גמורה. מארשאל היה בחופשה. התורגמן ויועץ השגרירות נעדרו מן העיר. ופאול וייץ, כתב ה'פראנקפורטר צייטונג' בקושטא ומומחה לענייני תורכיה, אף הוא לא היה במקום. היתה זו מהלומה קשה לגרמניה. נדמה היה שהמהפכה קיפחה את מעמד הבכורה של

11 תורכיה, 195, K176006-13. מארשאל אל הקאנצלר והנהלה — שילינגספירסט מיום 30.8.1900, שדר מספר 123, המביא גם את השדר של רוזן מיום 9 באוגוסט. דיווח קונסולארי גרמני שמור בגנזך המדינה והביאו מ' אליאב, היישוב היהודי בארץ-ישראל בראי המדיניות הגרמנית, 1842-1914, תל-אביב 1973, שדר רוזן ראה עמ' 144-145.

12 תורכיה, 195, K176019-22, הערת משרד-החוץ, 5.5.1901, והערת שוליים.

13 אליאב, שם, עמ' 147-149, סימון ופ' רתנאו אל משרד-החוץ, 9.12.1903; שמידט אל השגרירות, 21.4.1903. בית-המדרש למורים נחנך ב-5.5.1905.

14 שם, עמ' 163, כהן אל שמידט, 27.3.1908.

15 תורכיה, 195, K176144-5, קירלן-ווכטר אל מארשאל, ולקונסוליות, 5.8.1907, שדר 682, 243 והערות שוליים.



תלמידי בית-המדרש למורים של חברת 'עזרה'. באמצע נראים א' כהן-רייס ד' ילין, סיון תרע"א (1911)

גרמניה שנרכש בימי עבדול חמיד. קידרלן-ווכטר לא נתפס, עם זאת, להתרגשות. בעיניו היו המהפכנים 'הוזים בהקיץ ... וחמומי מוח', 'לא רבים ... גם לא מסוכנים'.¹⁶ נתן, כך נדמה, היה שותף לעמדה יהירה זו. מיד לאחר המהפכה פנה לאישים בולטים בציבור היהודי בקושטא, בסלוניקי, בירושלים וביפו וביקש מהם להשפיע על האוכלוסיה היהודית בקיסרות העות'מאנית, כדי שתיתן ידה ליסודות מוסלמיים מתונים המבקשים לתקן את המשטר בתורכיה ושוללים 'ניסויים אוטופיים' למיניהם. 'על סמך ידיעות מוסמכות על הלך-הרוחות בקהילות היהודים במזרח ניתן לשער בביטחון' – כתב אל משרד-החוץ – 'שעצת ה"הילפס-פראייך" תתקבל עליהם, מה גם שיהודי המזרח חדורים כולם עקרונות שמרניים'. הוא רמז שלקראת בחירת הרב הראשי של תורכיה, החכם באשי, תשגר החברה לתורכיה את מזכירה הראשי, הד"ר ברנהארד קאהן, כדי להטות את לבם של יהודי המקום לעמדה העולה בקנה-אחד עם האינטרסים של משרד-החוץ הגרמני.¹⁷

הד"ר שטמריך, תת-שר-החוץ, התרשם 'מפעולתה הראויה לשבח' של חברת 'עזרה', ובעקבות הידיעות שקיבל מראשיה, מסר למארשאל כי מועמדותו של הרב נחום אינה רצויה, כיוון שהוא נוטה לצרפת ותומך בגלוי בתורכים הצעירים. שטמריך העיר שחוות-דעתו של 'הראשון לציון' א"מ

16 *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871-1914*, XXV/2, Berlin 1927, No. 8875 ווכטר אל כילוב, 10.7.1908. על פאול וייץ ראה: פרידמן, גרמניה, תורכיה והציגונות, עמ' 49, 259, 333.

17 תורכיה, 1905-9, K176207-9, נתן אל משרד-החוץ, 6.8.1908. התזכיר נכתב בעקבות שיחה שקיים גיימס סימון עם ד"ר שטמריך. תעודה מעניינת זו סותרת את הדעה, שרווחה אז בחוגים בריטיים, כאילו נגרמה מהפכת התורכים הצעירים בידי קנוניה מהפכנית עולמית של מאסונים ויהודים. ר"ר סיטון-ווטסון טען בספרו (עליית האומיות בבלקאנים, לונדון 1917), שהתורכים הצעירים קיבלו כספי מיהודים עשירים בסלוניקי, קאפיטאליסטים בין-לאומיים ובין-לאומיים למחצה בווינה, בודאפשט [ו] ברלין ... (שם, עמ' 135). ראה גם: ל' שטיין, מסד למדינת ישראל, תל-אביב 1962, עמ' 30-34; *British-Jewish Relations, 1914-1918*; I. Friedman, *The Question of Palestine*, London 1973, pp. 54-55. מן הראוי לציין שסיטון-ווטסון היה מידיני ישראל, ראה שם, עמ' 242.

פניז'ל, המקיים קשרים הדוקים עם 'עזרה', מגבירה את חששות היהודים בגרמניה בדבר עמדתו של הרב נחום. מכאן שהשגרירות צריכה להימנע מתמיכה במועמדותו לתפקיד החכם באשי.¹⁸ בסופו של דבר לא הועילה עזרת השגרירות לחברה והיא נכשלה במאמציה לסכל את בחירתו של הרב נחום ולהשפיע על יהודי תורכיה. אלה קידמו בברכה את מהפכת התורכים הצעירים ושמרו אמונים למשטר החדש.¹⁹

נתן נכשל אמנם בניסונו להתערב בפוליטיקה התורכית, אבל זכה שמפעלו החינוכי יוכתר בהצלחה לאורך ימים. הוא הניח את היסוד לרשת רחבה של מוסדות-חינוך בארץ; מגני-ילדים ועד סמינר למורים, שפעלו על-פי שיטות פדאגוגיות להבדיל ממוסדות הכי"ח. סגל-ההוראה כלל מורים מוסמכים ואפרים כהן-רייס, מנהל 'עזרה' לענייני חינוך, נודע כאדמיניסטרטור מוכשר. נתן גם הנהיג את העברית כלשון-הוראה, בהנחה שתשמש גורם מאחד ביישוב הרב-לשוני. מדעי הטבע נלמדו בגרמנית. ההשקעה הכללית במפעל, מראשיתו ועד מלחמת-העולם הראשונה, הסתכמה כ-106,500 פראנקים; בשנות המלחמה הוצאו עוד 70,000 פראנקים על תחזוקת המוסדות.²⁰ במחנה הציוני נתקבלה פעולת 'עזרה' בהערכה רבה, אף שהמניעים להנהגת העברית בהוראה, היו פדאגוגיים, ולא-דווקא לאומיים. מחוסר משאבים כספיים לקיום רשת-חינוך עצמאית משלו, סייע היישוב לחברה בלב שלם. יחסים הארמוניים אלה אף הכשירו את הדרך לפעולה משותפת במפעל שאפתני יותר שהגה נתן, הקמת בית-ספר טכני גבוה בחיפה.²¹ נתן הצליח, בסיועו של שמריהו לויין, חבר ההנהלה הציונית, לקבל תרומה נכבדה מקלמן ויסוצקי, מבעלי חברת התה הידועה ברוסיה-לויין משך לתכנית את יעקב שיף, בנקאי ונדבן ידוע בניו-יורק, וגם הוא הרים תרומה לא-מבוטלת. ויסוצקי ושיף היו מיוצגים בהנהלת המוסד המכוון — הקורטוריון — שבראשו עמד גיימס סימון ושהרוב בו היה לאנשי 'עזרה'. לקורטוריון הצטרפו על בסיס אישי, גם שלושה ציונים — אחד-העם, יחיאל צ'לנוב ושמריהו לויין. הוסכם שגרמנית תשמש להוראת מדעי-הטבע בטכניון,²² אבל סימון הרחיק-לכת והודיע למשרד-החוץ שדבר זה יתרום לקידום הגרמניות במזרח הקרוב. עם זאת הבהיר שמדובר כמוסד חינוכי טהור, ללא צביון פוליטי; למוסד יתקבלו תלמידים יהודים ולא-יהודים, ותצמח ממנו תועלת רבה לתורכיה.²³

18 תורכיה, 195, K176218-9, שטמרין אל מארשאל, 30.11.1908, שדר 1885.

19 פרידמן, גרמניה, תורכיה והציונות, עמ' 141-148.

20 R. Lichtheim, *Rückkehr, Lebenserinnerungen aus der Frühzeit des deutschen Zionismus*, Stuttgart [להלן: Lichtheim], 1970, pp. 132, 170. א' כהן-רייס, מזכרונות איש ירושלים, ב, ירושלים תרצ"ג, עמ' 282-283 [להלן: כהן-רייס, זכרונות]. כהן-רייס היה כנראה המורה הראשון שהנהיג את העברית כלשון-הוראה בארץ. ההתחלה נעשתה בבית-הספר למל, שעבר לאחר-מכן לרשות 'עזרה' (שם, עמ' 145-148). פרטים על מוסדות החינוך של 'עזרה' ראה: מ' רינוח, חברת העזרה ליהודי גרמניה, ירושלים תשל"ב, עמ' 163-169 [להלן: רינוח, חברת העזרה].

21 על השלבים הראשונים ראה: כהן-רייס, זכרונות, ב, עמ' 256-258, ועוד; תולדות הטכניון כראשיתו — 1908-1925, חיפה תשי"ג.

22 ראה: 1914, hrsg. Vom Zionistischen Actions-Comité, Berlin [להלן: *Im Kampf*], pp. 9-15; J. Thon, 'Jewish Schools in Palestine', I. Cohen (ed.), *Zionist Work in Palestine*, New York 1912, pp. 87-88; S. Brodetski, 'In cultural Work in Palestine', H. Sacher (ed.), *Zionism and the Jewish Future*, London 1916, pp. 171-189; I. Cohen, *The German Attack on the Hebrew Schools in Palestine*, London 1918, pp. 6-7 [Cohen, *The Attack*]; Palestine during the War. Report presented to the Twelfth Zionist Congress, London 1921, p. 8.

23 תורכיה, 195, K176225-8, סימון אל קידלרן-ווכטר, 21.9.1908, K176234-5, הנ"ל אל צימרמן, 25.10.1908, הנ"ל ונתן אל משרד-החוץ, 25.1.1911.

הקמת בית-ספר טכני גבוה בתורכיה נדונה במשרד-החוץ הגרמני מזה זמן רב והצעת 'עזרה' נתקבלה אפוא בעין יפה. כשביקש סימון את תמיכת השר בתכניתו מצא אוזן קשבת. היה צורך בפנייה ל'שער העליון' כדי להשיג מממשלת תורכיה רשיון בנייה ופטור ממסי יבוא על חומרים וציוד. השר מיהר להודיע למארשאל שיסייע לנציג החברה 'כמיטב יכולתו', כי המפעל עתיד לקדם אינטרסים גרמניים.²⁴ אבל מארשאל גרס אחרת. הוא לא רצה לשעבד את המוסד לחוק החינוך העות'מאני, והציע במארכס 1903 לנהוג כפי שנוהגים אחרים בייסוד בתי-ספר זרים. המיניסטרוֹן הסכים עמו; חברת 'עזרה' תגנוז את בקשתה ותפתח את המוסד ללא אישור רשמי; הבעיות שיתעוררו לאחר מעשה יתלבנו כבוא הזמן במשא-ומתן בין השגרירות ו'השער העליון'.²⁵ על אף ההבטחות שפיזר כי 'גרמניה בלבד רוצה... לשמור על שלמותה של תורכיה ולהגביר את כוחה',²⁶ לא החמיץ אפוא מארשאל הזדמנות שנקלעה לידו להבטחת זכויותיה של גרמניה במשטר הקאפיטולאציות.

סימון השתומם על צורת הפעולה של מארשאל ונתן מיהר לצאת לקושטא. מארשאל עמד על דעתו והרגיע אותו: 'תמשיכו בעבודה, אני אגן עליכם'. אבל התכסיס לא הועיל הרבה. התורכים הגיבו בחומרה. הם אסרו על הקמת בית-הספר. ואפילו התערבות הקונסוליה הגרמנית לא הועילה. לסימון ולנתן לא נותר אלא לחזור על הפנייה אל משרד-החוץ ולטעון שהמוסד יביא תועלת גם לתורכיה ויסייע בשיקומה.²⁷

משרד-החוץ מיהר להורות לקונסוליה שתתמוך בהקמת בית-הספר. מארשאל נדרש לבטל את ההתערבות התורכית... ולהטיל את מלוא משקלו לטובת המוסד שסכנה מרחפת עליו.²⁸ הוא פנה ל'שער העליון' בבקשה שמושל חיפה יימנע מהערמת קשיים. אולם ממשלת תורכיה עמדה בשלה; כל עוד לא תוגש בקשה רשמית לרשיון, לא תותר בנייה כלשהי. מארשאל העמיד פני תם וטען שהקוראטוריון אשם באי-הגשת הבקשה; על כך השיבו התורכים שהימנעות זו 'מקורה בעמדה שנקט הוד-מעלתו בנדון'.²⁹

ראשי 'עזרה' הזדרזו למלא אתר הסידורים הפורמאליים ו'השער העליון' העניק סוף-סוף את הרשיון הדרוש.³⁰

אבן-הפינה לבית-הספר הטכני הגבוה נורתה ב־18 באפריל 1912. נכח בטקס סגן-הקונסול בחיפה לויטפד-הארדג. דבר זה התקבל כרמז שהמוסד נמצא בחסות גרמנית.³¹ לדבריו עתיד המוסד למלא תפקיד חשוב בהקלת הביקוש למהנדסים וטכנאים בתורכיה, שיגבר כאשר תתחיל העבודה בפרוייקטים השונים לסלילת כבישים ולבניית מסילות-ברזל, נמלים, תחנות-כוח ומפעלי-השקיה.

24 שם, K176225-8, סימון אל מזכיר המדינה, 21.9.1909; מזכיר המדינה אל מארשאל, 26.9.1909.

25 שם, K176243-5, מארשאל אל משרד החוץ, 18.11.1909, שדר 342.

26 G.P. Gooch, *Before the War, Studies in Diplomacy*, I, London 1930, p. 191

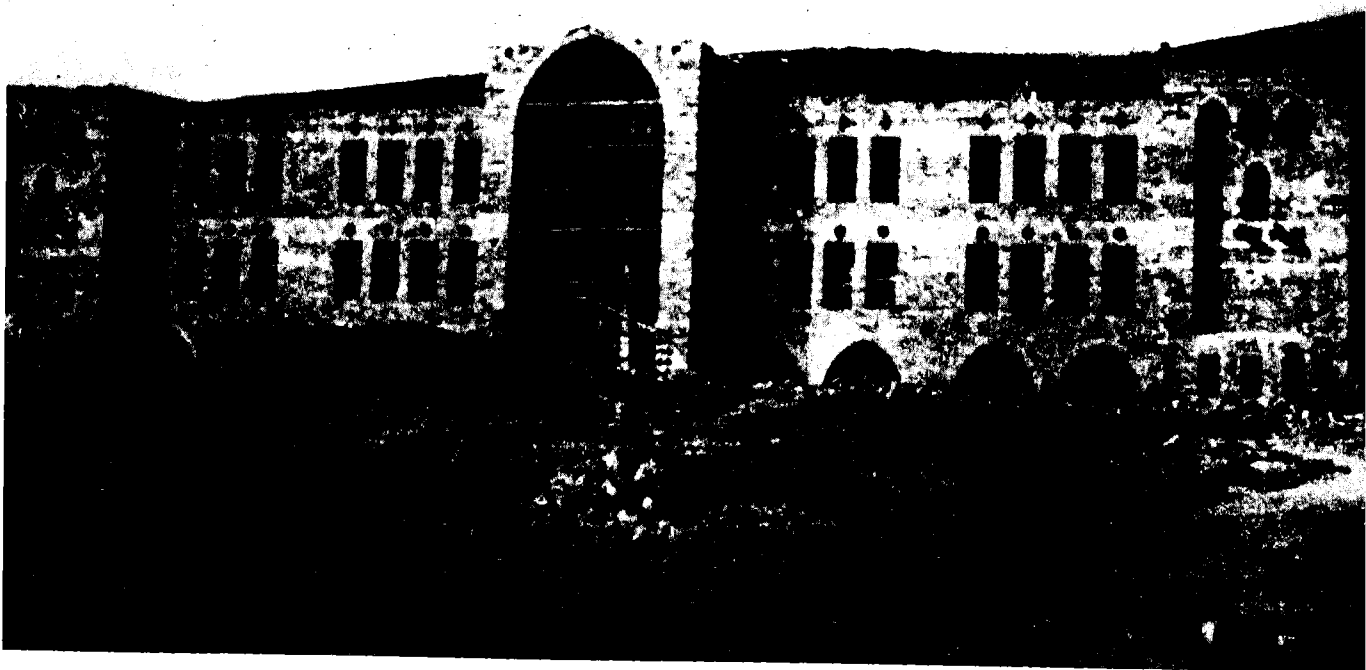
27 תורכיה, 195, K176283-6 ונספח K176287-8, סימון ונתן אל מארשאל ואל משרד החוץ, 25.1.1911.

28 שם, K1762282, משרד החוץ אל הקונסוליה, 26.1.1911; K176289-90, משרד החוץ אל מארשאל, 30.1.1911, שדר 74.

29 שם, K176291, מארשאל אל כתמאן-הולווג, 8.2.1911, שדר 354; K176293, כנ"ל, 4.3.1911; שדר 644; K176303, משרד החוץ אל מארשאל, 17.3.1911.

30 שם, K176331, מארשאל אל כתמאן-הולווג, 2.1.1912, שדר 26; K176332, צימרמאן אל סימון 10.1.1912.

31 שם, K176230-302, התכתבות בין משרד החוץ והשגרירות, ספטמבר 1909-מארכס 1911. בהתכתבות אישור לדבריו של חיים וייצמן בספרו מסה ומעש, ירושלים-תל-אביב, תשכ"ג, עמ' 146-147, המפריכים את הביקורת שמח עליו O.K. Rabinowicz בספרו 90, p. *Fifty Years of Zionism*, London 1952, [להלן: Rabinowicz].



הטכניון לפני גמר בניינו (1913)



בהזדמנות זו שב סגן-הקונסול והגדיר את עמדתה של גרמניה כלפי התנועה הציונית: כלום לא טבעי הדבר, בעקבות התנועות הלאומיות המתעוררות והדחף הכללי להתיישבות, שהיהודים נעשו מודעים יותר לייחודם הגזעי והרתי? על-פי ההישגים שהשיגה במפעל ההתיישבות והמוטיבאציה הרעיונית החזקה, אפשר שהציונות תביא לפתרון הבעיה היהודית ולתחייה תרבותית בעם היהודי.

ללויטפד-הארדג היו הסתייגויות ביחסו לציונים, אבל הוא גרס שהם ראויים לכבוד יותר מן המתבוללים. הוא האמין שבזכות האידיאליזם שדבק בהם, עשויים הציונים להגביר את השפעתם ביהדות בכלל ובטכניון בפרט. בזכותם נעשתה העברית מלשון שבכתב ללשון מדוברת וסופה שתיעשה לשונם הלאומית החיה של כלל ישראל. מן הראוי לציין שתחיית הלשון, להבדיל מתופעות אחרות ביישוב המתפתח, לא הדאיגה את סגן-הקונסול. כל עוד מחקיימת היידיש כאמצעי תקשורת עיקרי בין היהודים וכל עוד ניכרת בהם נטייה כולטת לתרבות הגרמנית ולסחורות גרמניות, לא ייפגעו האינטרסים הגרמנים. בהתחשב בהלך-הרוחות הכללי ביישוב היהודי בארץ, ייטיבו ראשי 'עזרה' לעשות אם יקדישו מחשבה רבה יותר לדרישות הציונים ולשאיפות הלאומיות של היהודים.³²

עצתו זו לא נתקבלה על דעתו של נתן (שקיבל העתק מדין-וחשבון לויטפד-הארדג). מבחינה רעיונית, טען, רחוקים חברת 'עזרה' והציונים זה מזה כרחוק מזרח ממערב, ובשל יחסם העוין של התורכים לציונים, עלולה הזדהות-יתר להשחיר את 'עזרה' בעיני ממשלת תורכיה. לויטפד-הארדג השיב על כך כי במקרה זה אין הבדלים אידיאולוגיים מעלים ואינם מורידים, שכן מקובל על האוכלוסיה המוסלמית והנוצרית במקום, שכל מפעל יהודי בארץ-ישראל משרת ממילא את מטרות הציונות. מחובתו להגן על הטכניון, ואם רצוי, לדעתו, ש'עזרה' תתקרב לעמדת הציונים,

32 תורכיה, 195, K.176334-9, לויטפד-הארדג אל משרד החוץ, 18.4.1912, שדר 1063/54.

הרי זה משום שהציונות עתידה להיות נחלתם של רוב היהודים. היא גם תכבוש את הטכניון מבפנים בעזרת הסטודנטים היהודים יוצאי רוסיה, שם מוטלות הגבלות על כניסתם לאוניברסיטאות. מבחינת הגרמניות חשוב הטכניון רק כגורם להפצת הלשון הגרמנית והמדע הגרמני, אבל אישית הוא ראה את המוסד כמפעל יהודי טהור.³³

דברים אלה, ובפרט דברי-הסיום, שלא נתקלו בהתנגדותו של משרד-החוץ, מוכיחים כי היישוב הפריז הרבה בשנים 1913-1914, כחששו שמא ייהפך הטכניון למוסד גרמני.³⁴ לא היתה גם שום הוכחה לילחץ סמוי שמפעילה ממשלת גרמניה כדי לעשות את כתי-הספר היהודיים חממה לתרבות פרוסית.³⁵ מתקבל על הדעת שאנשי 'עזרה', בדיבוריהם החוזרים על היהודים כחולייה מקשרת בין גרמניה והמזרח, ועל הטכניון כחיפה שעתיד להיות מעוז הגרמניות בארץ-הקודש, הם שהזינו את חשדות הציונים שמפעל ההתיישבות בארץ סופו שישתעבד לשאיפות הפוליטיות הגרמניות. זאת היתה מסקנתו של הד"ר היינריך ברודה, הקונסול ביפו, כשנתיים לאחר-מכן.³⁶ בשעת-מעשה ראה היישוב החדש בהכרזות ראשי 'עזרה' אות מבשר רעות, בהניחו שמקורן במשרד-החוץ הגרמני. חומר העדות מוכיח, לעומת זאת, שהיתה זו התרשמות מוטעית; לא ברלין ולא הקונסוליה הגרמנית בארץ התכוונו אי-פעם לקדם את ה'קולטורה' הגרמנית על-חשבון החינוך העברי.

בדין-וחשבון המסחרי המסכם שלו לשנת 1912, תיאר ברודה את הישגי ההתיישבות היהודית בארץ במלים נלהבות; הוא הדין במומחים גרמנים לחקלאות שביקרו בארץ. גם במשרד-החוץ הגרמני השתררה אווירה נוחה יותר והגרמנים — וגם התורכים מיוזמתם-הם — התחילו לראשונה לגלות בציונות יתרונות מסוימים.³⁷

אולם כאמצע שנת 1913 נסוגה הקונסוליה לעמדתה הקודמת וטענה שככלות הכל יש להעדיף תמיכה ב'עזרה'. לויטפד-הארדג הוטרד מקצב התקדמותה של תחיית הלשון העברית, והיה בטוח שתפגע במעמד הגרמנית. ואכן, בכתי-הספר התיכוניים בירושלים וכיפו (שלא היו כפופים ל'עזרה'), כבר הורידו את הגרמנית לדרגת מקצוע-רשות, בצד האנגלית והצרפתית. הוא הצטער על הכרסום שחל במעמדה, שכן היהודים היו בעיניו 'המתווך המתאים ביותר בין מערב למזרח... בעלי כישרון לא-רגיל לשתילת תרבות המערב במזרח הנחשל'. לויטפד-הארדג לא ידע בכיורור מהי המדיניות המתגבשת במשרד-החוץ, אבל אם קיימת היתה כממשלת הרייך נטייה להגיע להסכם עם הציונים, סבר שהשעה כשרה לכך מכל הבחינות: הלשון הגרמנית טרם נדחקה כליל, והציונים עדיין אינם מסוגלים לנהוג כאוות-נפשם. הוא גרס שהציונים עשויים, תמורת מלגות וסיוע של אוניברסיטאות בגרמניה, להסכים לכך שהגרמנית תוכר כלשון-חובה וזה ראשונה בכתי-הספר שלהם, 'תוך התחשבות מלאה בצרכיה המיוחדים של הלשון העברית'.

33 שם, K176345-51, נתן אל סימון, 18.6.1912 (העתק ללויטפד-הארדג), K176357-62, לויטפד-הארדג אל משרד החוץ, 10.7.1912, שדר 1707/89.

34 כמאמרו 'מדיניות ההנהלה הציונית... עד מלחמת העולם הראשונה', ציון, ב-ג (תשי"ז), מסכם ד"ר א"פ אלסברג ואומר כי 'אין ספק שמשרד החוץ בברלין היה מעונין כי הטכניון בחיפה יהיה מוסד גרמני... וכי סגן הקונסול הגרמני הפעיל את השפעתו שקיבל צביון גרמני (עמ' 166). עם זאת הוא מניח שלא היה משא-ומתן חשאי בין משרד החוץ וראשי 'עזרה'. המאמר, פרק מתוך עבודה שהגיש המחבר לקבלת תואר שלישי, מתבסס על מקורות ציוניים.

35 Cohen, *The Attack*, pp. 18-19; Idem, *Travels in Jewry*, London 1952, p. 27; Foreign Office Handbook, *Zionism X*, No. 162, London 1920, p. 44

36 תורכיה, 195, K177300-46, 'תזכיר...', נספח לשדר 76/1278, ברודה אל כתמאן הולוג, 26.8.1915.

37 פרידמן, גרמניה, תורכיה והציונות, עמ' 161-167.

בטרם הספיק סגן-הקונסול לסיים את כתיבת הדין-וחשבון שלו, הופיע במשרדו מנהלו החדש של בית-הספר הטכני הגבוה, הד"ר אלפונס פינקלשטיין. כשנודע לו מפי אורחו ש'עזרה' מתכוונת להנהיג את הגרמנית כשפת-ההוראה בתיכון שליד הטכניון, הבין שצעד זה עשוי לשמש תקדים חשוב כשאר בתי-הספר התיכוניים בארץ. בתזכיר למשרד-החוץ הציע אפוא להקפיד על כך ש'הציונים לא יגבירו את השפעתם על חברת "עזרה" ... ולחזק את שיתוף-הפעולה עם היהודים הנאמנים לגרמניה'³⁸.

אדמונד שמידט, הקונסול-הכללי בירושלים, עוד הרחיק-לכת. מתוך הנחה מוטעית, כאילו העמידה הגימנסיה העברית בירושלים את עצמה בחסות צרפתית, הציע שכרלין תצהיר על מתן חסות גרמנית למוסדות 'עזרה'. דבר זה גם ימנע לדעתו, מן הציונים הקיצונים להשליט את העברית במוסדות החברה. דאגה רבה יותר גרמה לו הידיעה שהקונסוליה הצרפתית פרשה את חסותה על 7,000 יהודים יוצאי מארוקו, בלהיטות שהפגיעה גם את היישוב. שמידט חשש שהצרפתים ביקשו להרחיב את תחום השפעתם בסוריה, גם על ארץ-ישראל.³⁹

מה גרם לקונסוליה שתשנה את דעתה? מן התעודות שלעיל נראה כי חששה שמה תידחק הגרמנית ממעמדה המיוחס; ואמנם היתה הצדקה לחשש זה. אנשי העלייה השנייה⁴⁰ ומרכז המורים דרשו שהעברית תהיה שפת-ההוראה היחידה גם במוסדות 'עזרה'. הם לא הסכימו כלל וכלל להוראה דו-לשונית. 'הפועל הצעיר' תקף את 'עזרה' מראשית הופעתה והוקיע אותה על גישתה הפאטוריוטית המופרזת ועל הפצת הגרמנית 'נגד רצונם של ההורים והתלמידים' ולרעת החינוך הלאומי. כהן-רייס הושמך ללא רחמים.⁴¹

החרפת התחרות בין צרפת וגרמניה בארצות הלבנט, ערב מלחמת-העולם הראשונה, אף היא תרמה לתפנית בעמדת הקונסוליה. השפעת צרפת היתה חזקה בין יהודי תורכיה מאז ומתמיד. בתי-הספר של כ"ח הקדימו את מוסדות 'עזרה' לפחות בשתי עשרות שנים. גם בחירתו של הרב חיים נחום ב-1908 לרבה הראשי של תורכיה, חרף התנגדותם של אנשי 'עזרה' ושגרירות גרמניה, הנחילה לחסידי צרפת ניצחון גדול.⁴² באפריל 1911 נתבקש 'השער העליון', על דעת כל הנציגויות הזרות, ביוזמת שגרירות צרפת בקושטא, לבטל את ההגבלות על רכישת קרקעות בסוריה ובארץ-ישראל על-ידי יהודים נתיני ארצות חוץ.⁴³ בדצמבר 1912 נקט שגריר צרפת צעד חסר-תקדים בהודעתו לרב הראשי כי צרפת מוכנה לשמור על האינטרסים של היהודים במזרח הקרוב ולכוא לקראתם. פרייהר

38 תורכיה, 195, K176407-14, לויטפד-הארדג אל משרד החוץ, 9.5.1913, שדר 1280/58.

39 שם, K176437-9, ואנגהיים אל משרד החוץ, 30.6.1913, בציטוט שדריו של שמידט מיום 15 ביוני. לאחר שהממשלה העות'מאנית סירבה להעניק לה הכרה (רוכ המורים והתלמידים היו נתיני חוץ), החליטה הגימנסיה לבקש את חסותה של אחת המעצמות האירופיות. על-ידי כך היתה מאפשרת לבוגריה להירשם באוניברסיטאות בחוץ לארץ ובעקבות זאת גם היתה מתקבלת ההכרה הרשמית מצד ממשלת תורכיה. נראה שמשרד החוץ הצרפתי דן בהצעה ככובד ראש, בתנאי שהוראת השפה הצרפתית תונהג כמקצוע חובה, אלא שהגימנסיה נרתעה מפני הדרישה הזאת ולא המשיכה במשא-ומתן. ראה ישראל קלוזנר בספר היוכל של הגימנסיה העברית, ירושלים תש"ך, עמ' 49-55. בתי-ספר של 'עזרה', להבדיל מן הטכניון, לא נהנו מחסות גרמנית.

40 פרידמן, גרמניה, תורכיה והציונות, עמ' 134-137, וציון המקורות שם.

41 רינון, חברת העזרה, עמ' 170-179.

42 תורכיה, 195, K176218-9, שטמריך אל מארשאל, 30.11.1908, שדר 1885. רשימה ביוגרפית על הרב נחום, ראה: E. Mears (ed.), *Modern Turkey*, New-York 1924, p. 86; מאמרי-אזכרה ב'יצואי כרוניקל' וכ'טיימס', 18.11.1960.

43 The British Consulate in Jerusalem in relation to the Jews of Palestine 1834-1914, II, Documents ed. by A.M. Hyamson, London 1941, לאותר אל גריי, 24.4.1911, עמ' 577.



אפרים כהן-רייס (עומד במרכז) בחברת משפחת קמניץ (בעלי המלון המפורסם בירושלים, בו התאכסנו הרצל ורוטשילד)

פון-ואנגנהיים, השגריר הגרמני החדש בקושטא, חשש שצרפת זוממת לקבל את כל יהודי המזרח תחת חסותה ודחק בברלין שתעשה ככל האפשר לסיכול הדבר. במברק לברלין כתב: 'אני משוכנע שהתערבות מסוימת לטובת היהודים תצמיח לנו תועלת כלכלית, מדינית ותרבותית'.⁴⁴ הד"ר ארתור צימרמאן, תת-שר החוץ, קיבל את עצתו של ואנגנהיים והעיר: "'ההילפס-פראיין" בהנהגת ג'יימס סימון ודאי יהיה מוכן להחליץ לפעולה נגד שאיפות ה"אליאנס". 'אולם רצוי, הוסיף, 'שמשרד-החוץ ימתין עד שסימון ינקוט יוזמה בעניין'.⁴⁵ 'אפשר לסמוך על סימון'. קונסול צרפת בסלוניקי לא ניסה להסתיר את מורת-רוחו מ'כוונות הגרמניזאציה בחברת "עזרה".⁴⁶ נמצא שכל הצלחה צרפתית דרבנה את הגרמנים לצעד נגדי, וכך נוצר מצב, שרק אלה שהלכו בתלם, יכלו להנות מאמון מלא. העובדה שהישוב נמנע מלתקוף את מוסדות כ"ח,⁴⁷ להבדיל ממוסדות 'עזרה', והשמועות שהגימנסיה העברית בירושלים הסכימה לקבל חסות צרפתית, עוד ליבו את החשדות בקונסוליה הגרמנית ביתר שאת.

על רקע זה יובן מדוע ייחסה הקונסוליה חשיבות רבה כל-כך להחלטת הקוראטוריון בחיפה בעניין לשון-ההוראה. הדעות היו חלוקות. נציגי 'עזרה' העדיפו את הגרמנית, מטעמים פדאגוגיים לכאורה, בטענה שהעברית אינה מתאימה עדיין להוראת מקצועות טכניים ומדעי-הטבע. הציונים, שהיו במיעוט הצביעו, לעומת זאת, על הצלחת העברית בגימנסיות ירושלים ויפו ותבעו החלטה עקרונית לפיה תוחלף ביום מן הימים הגרמנית בעברית. לשכירת הקיפאון שנוצר הציעו פשרה: שימוש בלעדי בעברית בתיכון המסונף לטכניון והוראה נסיונית בעברית באחד ממקצועות הטבע בטכניון. 'עזרה' דחתה את ההצעה. לעסקני היישוב היתה עוד סיבה לעמוד על תביעתם. כחברים

44 תורכיה, 195, K176393-4, ואנגנהיים אל משרד החוץ, 4.1.1913, מיברק 5.

45 הערת-שוליים של צימרמאן ב-K167394.

46 שם, K176234, ד"ר י' (?) אל חברת 'עזרה', קושטא, 24.2.1911.

47 למעשה התנגדו גם להוראה בצרפתית, אבל מטעמים טאקטיים הוחלט שלא לנהל מלחמה בשתי חזיתות בעת ובעונה אחת.

בהסתדרות הציונית העולמית, לא רצו ולא יכלו להזדהות עם אחד הגושים הכין-לאומיים.⁴⁸ הם הבינו ש'כל לשון אירופית שתונהג בהוראה תשווה למוסד צביון מדיני חד-צדדי שלא בטובת היישוב'.⁴⁹ הם ביקשו אפוא לנתק את מוסדות-החינוך מהשפעת המעצמות. ברוח זו דיבר שמריהו לויך עם נתן לפני הישיבה המכרעת של הקוראטוריון ב-26 באוקטובר 1913. רק העברית, טען, עשויה להקנות לטכניון דימוי נייטרלי. אולם לנתן היה נימוק זה בטל בשישים. השיקולים הפדגוגיים שהביא לטובת הגרמנית,⁵⁰ לא היה בהם כדי לשכנע את הציונים שראו בחינוך עניין לאומי.⁵¹ אחת היא אם צדקו אם לאו, הם התעלמו מן העובדה שהיו מיעוט בקוראטוריון ונבצר מהם להכתיב את רצונם. זאת ועוד: בהסכם המקורי בין הצדדים נאמר שמדע-הטבע יילמדו על טהרת הגרמנית. אחד-העם חזר והזהיר את חבריו שהפיכתו המהירה של הטכניון למוסד עברי אינה מעשית ואף אינה הוגנת, בשל המחסור בספרי-לימוד עבריים ובמינוח עברי מתאים. כן הצביע על העדר מורים מנוסים שיוכלו ללמד את מדע-הטבע בעברית. שינוי כזה, טען, כמוהו כהפרת ההסכם עם 'עזרה'; הדרישה לא נדונה כלל בין הציונים; היא חדשה לחלוטין. הוא היה מוכן להילחם למען השלטת העברית כתיכון המסונף לטכניון, אך לא בטכניון עצמו, מוסד מקצועי לכל הדעות. תפקידו להכשיר אנשי-מקצוע בהנדסה ובטכניקה.

כך חשבנו כולנו כל העת ומעולם לא הבענו חפצנו במובן זה אפילו בינינו לבין עצמנו... ואם נבוא עתה בדרישה כזו, יהיו הכל נגדינו ומאומה לא נשיג... כי נתן יד לאשכנזים לפטרנו בשם 'שוביניסטים' שאין לשים לב לדעתם...

... עברית ורק עברית — רוח דמגוגיה נודף מאגיטציה כזו, ואין אני יכול להשתתף בה.⁵² כדי לגשר על-פני המחלוקת, ביקש אחד-העם לשכנע את נתן בצורך להנהיג את העברית בטכניון צעד אחר צעד, בהצביעו על ההצלחה בהוראת מדע-הטבע בעברית בבתי-הספר התיכוניים בירושלים וביפו. העובדה שאוניברסיטת ברלין הכירה בבתי-ספר אלה, העידה שרמתם לא נפגעה בשל כך. גם מבחינה פוליטית רצוי להפריך את טענת מעצמות ההסכמה שמפעלים יהודיים בארץ משועבדים לאינטרסים גרמנים. אולם נתן לא השתכנע. אחד-העם התרשם שברקע נימוקיו מסתתרים מניעים אחרים, שנבצר ממנו לעמוד על טיבם. בלבו אף חשד שעקשנותו של נתן נובעת מהסכם חשאי בין ממשלת גרמניה וחברת 'עזרה'.⁵³

שמריהו לויך עוד הפליג מעבר לזה. ב-23 בנובמבר 1913 דיווח להנהלה הציונית על ישיבת הקוראטוריון וחזר על דברים שהשמיעו נציגי 'עזרה': גיימס סימון הודיע, לדבריו, כי ממשלת הרייך דרשה שהגרמנית תהיה לשון-ההוראה בטכניון ובבתי-הספר התיכון שליידו; כי תת-שר-החרץ צימרמאן ביקש שתיפול הכרעה ברוח זו, שאם לא כן עלולה גרמניה להסיר את חסותה מן המוסד.⁵⁴

Lichtheim, pp. 230-232 48

Im Kampf, pp. 26-27 49

כהן-רייס, זכרונות, ב, עמ' 176-179; אלסברג (לעיל, הערה 34), עמ' 167. 50

Im Kampf, p. 62 51

אגרות אחד-העם, ה, ירושלים-ברלין תרפ"ד, אחד-העם אל יוסף קלוזנר, 25.5.1913, עמ' 53; אל שמריהו לויך, 27 במאי, 10, 19 ביוני, עמ' 56-57, 62-68; אל מרדכי בן הלל הכהן, 15 ביוני, 25 בנובמבר, עמ' 64-65, 119-120; אל מ' אוסישקין, 8 באוגוסט עמ' 75-76; אל דרויאנוב, 23 בדצמבר 1913, עמ' 136. בסעיף ד להסכם התחייבו הצדדים לקיים את הטכניון כ'מוסד יהודי'. לא דובר בו בכלל על אופיו העברי, לא כל שכן הציוני, של המוסד, כי מייסדיו, כפי שאחד-העם מעיר בצדק, רצו להגיע לכלל מכנה משותף המקובל על כל הצדדים.

שם, אל נתן, 28 בספטמבר, 19 באוקטובר 1913, עמ' 81-82, 98-99; אל משה סמילנסקי, 18.11.1913, עמ' 116-113.

אצ"מ Z3/444, ישיבה מיום 23.11.1913. 54



אספת-מחאה של תושבי חיפה שנערכה בקרבת הטכניון נגד ההחלטה שקבעה את הגרמנית כלשון
ההוראה בטכניון, נובמבר 1913

דברים אלה שיוחסו לסימון לא נזכרו בפרטיכל של ישיבת הקוראטוריון. אם יצאו מפיו אפשר שאמרם מטעמים טאקטיים, כדי לרכך את עמדת יריביו, אך אין לראות בכך ראייה לאמיתותם. בעינה עומדת השאלה: האמנם הפעילה ממשלת גרמניה לחצים על 'עזרה', כפי שהאמינו אז רבים וטובים ביישוב.⁵⁵ פנייתו של לויטפד-הארדג לברלין בדבר תמיכה בחברה באה, כזכור, בעקבות ביקורו של פינקלשטיין.⁵⁶ בתחילת אוגוסט שוב כתב אל משרד-החוץ, בשל חששו כי להחלטת הקוראטוריון יהיו השלכות רחבות יותר על מעמד הגרמנית כמזרח הקרוב. אם תתקבל עמדת 'עזרה' יאלצו כל בתי-הספר התיכוניים, יהודיים ולא-יהודיים, להרחיב בלימודיהם את השימוש בגרמנית. לעומת זאת, אם יצליחו הציונים להשתלט על בית-הספר התיכון בחיפה, יקל עליהם לכבוש גם את הטכניון; העברית צריכה לשמש רק להוראת מקצועות כלליים ויהודיים. הוא סבר שהקוראטוריון יסכים להסדר זה ובכל הנוגע למדעי-הטבע 'צריך למנוע מחלוקת מדינית בין היהודים הלאומיים והלא-לאומיים'.⁵⁷

צימרמן נהג בדרך-כלל שלא להביע דעה,⁵⁸ אבל במקרה זה, עם העברת העתק מברקו של סגן-הקונסול לראשי 'עזרה', הוסיף הערה סתמית שהוא 'ראוי לעיון'. הניתן לראות בהערתו של צימרמן משום 'הפעלת לחץ'? חברת 'עזרה' לא היתה, על-כל-פנים, זקוקה לדרכון. העמדה שנקט משרד-החוץ תאמה את עמדתה שלה על הצד הטוב ביותר.⁵⁹ הפאטריוטיות של ראשיה היתה אמיתית וכנה, וכזאת היתה גם דעתם שהגרמנית טובה מן העברית עשרת מונים, בכל הנוגע להוראת מדעי-הטבע. סיבה אחרת לקשיחותם בעניין זה נבעה מן החשד שהציונים מנצלים את העברית כדי לערער את שליטתם בקוראטוריון. נתן מעולם לא הצטיין כאמנות הפשרה ועם פתיחת ישיבת הקוראטוריון ב-26 באוקטובר הודיע שיראה בדחיית תכניתו הצבעת אי-אמון ויפרוש מתפקידו. עמדה נוקשה זו קבעה את מהלך הדיונים מתחילתו, והוציאה מכלל אפשרות קיום ויכוח כלשהו, לא כל שכן פשרה. הנציגים הציונים נקלעו למבוי סתום. הם פקפקו בכנות הדברים שהשמיע נתן, וחשדו שנימוקיו הפדאגוגיים אינם אלא אמתלה לדחוק את רגלי העברית לטובת הגרמנית. לאחר

55 רינות הגיע למסקנה שגרמניה הפעילה לחץ על ראשי 'עזרה', אבל כל ההוכחות שהוא מכיא מעידות על ההיפך.
ראה: רינות, חברת 'עזרה', עמ' 37, 191.

56 ראה לעיל, עמ' 106.

57 תורכיה, 195, K176453, לויטפד-הארדג אל בתמאן הולווג, 8.8.1913, שדר J, 2026/100.

58 ראה לעיל, עמ' 107.

59 מן הראוי לציין שכל אימת שחלק נתן על דעת הקונסוליה, ידע לעמוד בתוקף על דעתו (ראה לעיל, עמ' 104).

שהצעת-הנגד שלהם נדחתה, התייעצו עם ההנהלה הציונית ופרשו מן הקוראטוריון. הרוסים (שייצגו את משפחת ויסוצקי) צידדו אמנם בעברית, אך נמנעו מלסכן את עתיד המוסד. משום כך הצביעו בעד הצעתו של נתן, שלפיה יילמדו מקצועות ריאליים וטכניים בגרמנית ומדעי-הרוח בעברית 'על-פי אופיו היהודי של הטכניון'. בהעדר הנציגים מאמריקה, זכתה הצעת נתן ברוב של 7 נגד 3;⁶⁰ אך לאחר זמן התברר שהיה זה נצחון-סרק.

לויטפד-הארדג ראה בהחלטת הקוראטוריון 'צעד נכון'. פירושה היה הנהגת הגרמנית באורח לא-רשמי כ'לשון-ההוראה בפועל' והעלאת קרנה גם במוסדות-חינוך אחרים. הוא רווה נחת מכשלון הציונים,⁶¹ אבל שמחתו לא האריכה ימים. גם הקונסוליה הגרמנית וגם חברת 'עזרה' לא העריכו כראוי את עוצמת הרגשות ביישוב ואת נחישות החלטתו להיאבק על מה שנראה בעיניו כעצמאות תרבותית. לדעת ראשי היישוב העמידה ההחלטה את העברית בסכנה. ברחבי הארץ נערכו הפגנות, והתלקחה 'מלחמת-שפות' שחרגה מעבר לשיקולי תרבות וחינוך. בסופו של דבר נוצר קרע בין חברת 'עזרה' והיישוב העברי, וגם הקונסוליה הגרמנית נגררה לתוך המחלוקת. עם זאת, ברור מן החומר התיעודי, שהקונסוליה לא נקטה עמדה עוינת כלפי העברית, כפי שחשבו אז, אלא שברגע שפרצה המחלוקת נבצר ממנה להמשיך בקו של אי-הזדהות והיא פנתה נגד היישוב.

האמנם לא היה מנוס ממלחמת-שפות? מחומר הראיות נראה שעל אף הסתירה בעמדות שני הצדדים, לא היתה המחלוקת רצויה לא ל'עזרה' ולא להסתדרות הציונית. אוטו וארכבורג, נשיא ההסתדרות הציונית, הוסיף להשתתף בהנהלת 'עזרה',⁶² וחיים וייצמן נתן ביטוי פומבי, בקונגרס הציוני הי"א שנערך בווינה בספטמבר 1913, לחששות שהנהגת העברית בטכניון בטרם עת עלולה להשפיע לרעה על רמת ההוראה. חששות דומים היו ליחיאל צ'לנוב, מראשי הציונים ברוסיה וחבר הקוראטוריון. הוא הביע הערכה לפעולת החברה והפליג בשבחה, עד כדי קביעה שתכנית-הלימודים שלה עלולה בקנה אחד עם 'המטרה הלאומית'. לעומת זאת, שונה היתה דעתו של שמריהו לוי. הוא טען מעל בימת הקונגרס, שעל ההסתדרות הציונית מוטלת 'חובה בלתי-מעורערת לרכוז כידיה את כל הפעולה התרבותית בארץ-ישראל', ולהרחיק את המוסדות 'שאינם פועלים תחת דגל זה'.⁶³ נתן נפגע, שהרי היתה זו חברת 'עזרה', כדבריו באסיפה הכללית שלה שנה קודם-לכן, שהקדימה את האחרים בהערכת חשיבותו של ארגון קיבוצי היהודים במזרח בכלל ושל חינוך הנוער בפרט. הוא לא תיאר לעצמו שזכות-ראשונים זו, שנקנתה במחיר השקעות כבדות ועבודה חלוצית, עלולה לרדת לטמיון. לאחר זמן הודה באוזני לויטפד-הארדג, שתביעות הציונים מאיימות על אופיה העצמאי של פעולת החברה וכי גמר אומר להילחם נגדן.⁶⁴ את עיקר האחריות למלחמת-השפות תלה נתן ב'קנאים' שבמרכז המורים, שהנהלה הציונית בברלין 'חלשה מדי' כדי לרסנם. אבל גם למורים היו טענות. אלה שעבדו במוסדות 'עזרה' נוכחו לדעת שמאז 1911 הערימו מכשולים על דרך העברית

60 אצ"מ Z3/443, דו"ח צ'לנוב על ישיבת ההנהלה הציונית, 23.11.1913; אלסברג, לעיל, הערה 34, עמ' 168.

61 תורכיה, 195, K176462-4, לויטפד-הארדג אל בתמאן-הולווג, 10.11.1913, שדר 2758/147.

62 ר' ליכטהיים, תולדות הציונות בגרמניה, ירושלים תשי"ד, עמ' 111.

63 פרוטוקול הקונגרס הציוני הי"א, ספטמבר 1913, עמ' 307-308; Nathan, *op. cit.*, pp. 12-13, עם ציטוט מ-Die Welt, 3.9.1913, על הסתירה בין דברי וייצמן בקונגרס הי"א וב'מסה ומעש' עמד רבינוביץ (לעיל, הערה 31), עמ' 97-85.

64 תורכיה, 195, K176357-62, לויטפד-הארדג אל משרד החוץ, 10.7.1912, שדר 1707/89; K176606-7, 29.12.1913, שדר 3186/166.

לטובת הגרמנית. בכינוס המורים באוגוסט 1913, האשימו בכך בעיקר את אפרים כהן-רייס, שבו חשדו כי נכנע ל'לחץ סמוי מצד ממשלת גרמניה'.⁶⁵

בספר-זכרונותיו דחה כהן-רייס את האשמה שהיה כלי-שרת ב'בגרמניזאציה של היישוב'; הוא טען כי ביישובים לא-עירוניים נמנעה 'עזרה' משילוב הגרמנית בתכנית-הלימודים, בהנחה שבלא-הכי לא יפנו החניכים להשכלה גבוהה. גרמניה, להבדיל מצרפת, רצתה בהפצת הגרמנית, רק אם תגביר את סיכוייה המסחריים במזרח, ומטעם זה בלבד נטתה להגיע לעמק השווה עם הציונים (בשנים 1912-1913).⁶⁶ אין ספק שכהן צדק בדבריו אלה, ובכך שהנהיג את העברית כמוסדות 'עזרה'. אבל גם נכון, כהודאת עצמו, שב-1913 דחה את הצעת המורים להגביר את תהליך העברור בבתי-הספר של 'עזרה'. ברודה סבור שכהן היה הגורם העיקרי בליכוי החשדות ביישוב, אולם הוקעה כוללת של החברה כ'בוגדת בעניין הלאומי' אינה מוצדקת, לדעתו.⁶⁷

כהן-רייס הרגיו אמנם את המורים, אבל היה זה הד"ר פינקלשטיין שהרתיח את דמם של לוחמי העברית בהתבטאויותיו הלא-מרוסנות. הוא נתמנה למנהל הטכניון עוד בהיותו בגרמניה וכשהגיע ארצה, לא חדל לטעון שהטכניון הוא 'מוסד גרמני'.⁶⁸ אלמלא האווירה המתוחה, היתה פרישת חברי הקוראטוריון הציונים מסתיימת ללא השלכות קשות; אבל בתנאים שנוצרו היה כמעשה זה משום זעזוע אחרון שקומם את מרכז המורים נגד 'חיסולה של העברית'. ככל הארץ נערכו אסיפות-מחאה סוערות, ובמוסדות 'עזרה' הוכרזה שביתת מורים כללית. יצוין, מבלי להיכנס לגופו של עניין, שמאבקם של המורים ותומכיהם לבש בהדרגה צורה שלא הוסיפה כבוד למטרה שלמענה נלחמו. הקונסוליה הגרמנית רתחה מזעם. בעקבות ההחלטות שנתקבלו בעצרת-זעם בחיפה,⁶⁹ כתב לויטפד-הארדג:

יבוא יום שמפגינים קיצוניים אלה, התלושים מן המציאות, יכירו תודה [לקוראטוריון] על שגילה תכונה בהחלטותיו וראה לנגד עיניו צרכים מעשיים ובראש-וראשונה יהודים מוכשרים ומשכילים ולא שוביניסטים דוברי-עברית... כל עוד היהודים אינם מושרשים היטב בארץ הזאת אין טעם — גם מנקודת-ראות ציונית — להבליט את העברית ולגרוע בזה מטיב החינוך היהודי. העברית תתפתח מאליה בלא-הכי ובעלי המחאה מתעלמים למעשה מן העובדה שעל-ידי טיפוח מופרז של לשון לאומית ליהודים הם מגבירים את חשדות הערבים ומחלישים את הציבור היהודי במאבק פנימי זה...⁷⁰

אדמונד שמידט, הקונסול-הכללי, האשים את היישוב בניסיון להשליט את העברית על-חשבון הגרמנית כלשון-הוראה יחידה בטכניון ולסלק את 'עזרה' מבתי-הספר שהקימה. עצם העובדה שלא ננקטה פעולה דומה נגד הצרפתית, המשמשת כלשון-הוראה במוסדות חכ"ת, מעידה על כך שהמערכה הופנתה נגד גרמניה לבדה. טוב ויפה שכהן-רייס לא נכנע לדרישות המורים, ואין ספק שנתן הצליח לעמוד בפרץ בביקורו הקרוב בארץ-ישראל.⁷¹

65 *Im Kampf*, pp. 16-18; Nathan, *op. cit.*, pp. 54-55; Lichtheim, pp. 133; Cohen, *The Attack*, p. 8-10

66 כהן-רייס, זכרונות, ב, עמ' 148, 168, 179, 208.

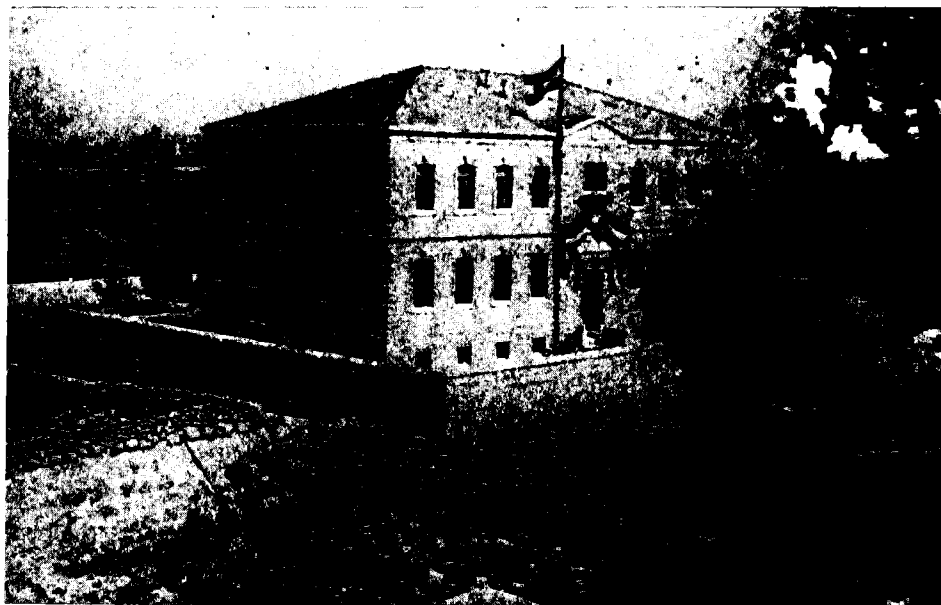
67 תורכיה, 195, K177336-7, תזכיר של ברודה, 26.8.1915, ראה לעיל, הערה 36.

68 אצ"מ 20/58 (אוסף שמריהו לויין), לויין אל נתן, 6.7.1913.

69 *Im Kampf*, pp. 26-30

70 תורכיה, 195, K176485-7, לויטפד-הארדג אל משרד החוץ, 17.11.1913, שדר 2837/152.

71 שם, 1-176490, שמידט אל ואנגנהיים, 24.11.1913. מרכז המורים אמנם רצה לפתוח במערכה דומה נגד מוסדות ח"ת, אך נמנע בהתערבות ההנהלה הציונית. אלסכרג (לעיל, הערה 34), עמ' 170.



בית-הספר למל בירושלים

פאול נתן, שהגיע ארצה בלוויית המזכיר-הכללי של 'עזרה', הד"ר ברנהארד קאהן, נכשל במאמצי להרגעת הרוחות. הוא ביטל את טענותיהם של חסידי העברית כתעמולה ציונית; מן העובדה שהציבור החרדי צידד ב'עזרה', הסיק שהשכיחה אינה זוכה בתמיכה כללית. אולם היתה זו מסקנה מוטעית, שכן החרדים, שראו בתחיית העברית חילול הקודש, שללו גם את החינוך החדש מיסודה של 'עזרה'. נתן נקט עמדה בלתי-מתפשרת, וכשביקש כ"צ מוסינזון, מנהל הגימנסיה בתל-אביב, לתווך בין הצדדים, נתקל בקיר אטום. ראשי 'עזרה' נחושים היו בדעתם, בהשפעת כהן-רייס, שלא לוותר ויהי-מה. הצעות פשרה נדחו על הסף, והוחלט לפטר את המורים שסירבו ללמד על-פי לוח השיעורים המוכתב.⁷²

המצב עוד החמיר. כ-10 בדצמבר נערכה הפגנה מול בית-הספר למל בירושלים. במהלכה נופצו כמה שמשות, וכהן-רייס הזעיק את הקונסול הגרמני ואת המשטרה התורכית. כאשר הגיעו למקום, פיטר את המורים שהיו ברשימת המפוטרים לאותו יום. להפתעת שמידט וכהן יצאו גם התלמידים בעקבות המורים. בעיתונות העברית נתפרש הדבר כאילו גורשו המורים מבית-הספר על-ידי המשטרה במעמד הקונסול הגרמני על-פי דרישת כהן. בדין-וחשבון שהריץ אל משרד-החוך, הפריך שמידט טענה זאת מכל וכל. הוא נענה לקריאתו של כהן באי-רצון, ומצא מחובתו להופיע במקום, ברומזו שהמקום נמצא בחסות גרמנית, רק משום שנשקפה סכנת סגירה לבית-הספר. את הידיעות בעיתונות ביטל כהן-פרזה מגמתית ו'הסתה שיטתית'. המשטרה הוזמנה כדי לפזר את המפגינים. טענת הציונים שאין עוד מקום לעברית במוסדות 'עזרה' היא חסרת-שחר. התנועה העברית אינה מקיפה את כל היישוב. היא נתמכת רק בנקודות החיישנות, ובעיקר בחוגי האינטליגנציה. אף-על-פי-כן הזהיר את אנשי 'עזרה' מפני קרע גמור עם שותפיהם, וגרס שאין זה רצוי להדגיש יתר על המידה את צביונם הגרמני של בתי-הספר.⁷³

72 ראה: (Nathan, *op. cit.*, pp. 12, 34-51; Cohen, *The Attack*, pp. 15-16; *Die Welt* (January 1914); אלסברג, שם, עמ' 168; תורכיה 195, K.176592-602, ברודה אל משרד החוך, 30.12.1913, שדר 115/2010; K.176536, שמידט אל ואנגנהיים, 16.12.1913, שדר 2653. לדברי כהן-רייס, סירב נתן לנהל מו"מ עם המורים, כל זמן שלא יפסיקו את השכיחה. ראה: כהן-רייס, זכרונות, ב, עמ' 186-189.

73 תורכיה, 195, K.176536-43, שמידט אל ואנגנהיים, 16, 30 בדצמבר 1913; K.176548, הני"ל אל משרד החוך, 30 בדצמבר 1913, מיברק 11. עם זאת לא הצליח שמידט להסביר כיצד הגיעה המשטרה לבית-הספר לבנות, אף שלא

בעיני ברודה הצטיירו לוחמי העברית ביפו-תל-אביב כ'מסיתים מופקרים' ו'טרוריסטים', החדורים דעות סוציאליסטיות מהפכניות; הם חותרים תחת השפעתם המתרכת של יהודי גרמניה ומקניטים את החרדים. הוא נמנע מלהתערב בסכסוך הפנימי בציבור היהודי, 'שלא להוסיף שמן למדורה'. הוא גם הבין, בניגוד לשמידט, שהתנועה העברית אינה מכוונת נגד 'הגרמניות לעצמה', אלא נגד חברת 'עזרה'.⁷⁴

גם לויטפד-הארדג רגז. אבל הבין גם יפה שלציונים תחיית העברית היא אחד התנאים המוקדמים החשובים ביותר להשגת מטרם. היא משמשת להם לאמצעי לליכוד העם היהודי הרב-לשוני וביטוי לייחודם הלאומי. בעיניהם היא המינימום הדרוש לקיום לאומי.

עם כל רצונו ש'עזרה' תצא מן המאבק וידה על העליונה, חשש שבסופו של דבר יתגברו הציונים. אם יצליחו להעביר לצדם את חברי הקוראטוריון הלא-גרמנים, תיאלץ החברה להיכנע. מכאן שהפתרון הטוב ביותר הוא התפייסות, מה גם שהוויכוח לא היה נטוש על עניינים שבעיקרון, אלא בשאלת כשירותה של העברית כלשון-הוראה במקצועות מדע וטכניקה; ובשאלה מצומצמת זאת אפשר היה להגיע לידי הסכם.⁷⁵

הד"ר האנס פון רוזנברג, ראש המחלקה למזרח הקרוב במשרד-החוץ בברלין, נקט עמדה גלויה. בראיון עם הד"ר רוזנברג, עורך ה-*Hamburger Israelitisches Familienblatt* (בגיליון ה-1 בינואר 1914), הביע אמון בראשי 'עזרה', כ'גרמנים טובים ויהודים טובים', כלשונו. הוא בטוח היה שעמדתם בעניין לשון-ההוראה בטכניון אינה מוכתבת ממניעים פוליטיים, אלא נובעת אך ורק מדאגה לאינטרסים יהודיים. אין לממשלת גרמניה כל כוונה לשעבד מוסדות-לימוד יהודיים למטרות מדיניות. שאיפתה היחידה בהפצת הגרמנית היא להקל על יחסי מסחר ותרבות לטובת היישוב היהודי בארץ-ישראל. עם כל חשיבותה הדתית וההיסטורית, אין להניח שהעברית תוכל לשמש יותר מאשר לתקשורת פנימית. מכאן שיש היגיון בקו שנקטה חברת 'עזרה'. אשר למלחמת-השפות, הוא הביע דעתו, שכל עוד לא יותקפו נתינים גרמנים או מוסדות הנהנים מחסות גרמנית, יקיים משרדו נייטרליות גמורה.

נתן לא נרגע. בשוכו לברלין הגביר את מלחמתו. בינואר 1914 הופיעה חוברת שכתב בשם *Palästina und palästinensischer Zionismus* וגם ה'פרנקפורטר צייטונג' רב-השפעה, שתמך בו בעקביות, פתח לפניו את דפי העיתון. בגיליון מתאריך 4 בפברואר 1914 קבל מרה על 'מחזות-האימים המזעזעים' בארץ-ישראל; מטרת 'עזרה' היא לחנך עלית חברתית שתשתמש בעברית כחיי יום-יום ותיצור מגע, בזכות שליטתה בלשון אירופית, עם זרמים חדשים במדע ובטכנולוגיה. כשם שכי"ח ו'אגודת-אחים' נוטות להעדיף את הצרפתית או את האנגלית, כך מצדדת 'עזרה', מטבע הדברים, בגרמנית. ההתחלה היתה טובה, אך היא נהרסה בשל יומרות פוליטיות ציוניות. ארץ שאוכלוסייתה מגוונת כארץ-ישראל, סכנה גדולה היא 'להדליק בה לפיד של שובניזם מופרז... הוא עלול להביא כליה על נווה-המדבר התרבותי שהוקם בעמל רב כלי-כך'.

נערכו בו הפגנות. על סיפורו של נתן, ראה שם, עמ' 18-19; ועל הגירסה הציונית ראה *Die Welt* (December 1913 January 1914); Cohen, *the Attack*, pp. 15-16; *Im Kampf*, pp. 37-46 (זכרונו, ב, עמ' 190-194) אין להסתמך הרבה.

74 תורכיה, 195, K176478-94, K176592-602, ברודה אל משרד החוץ, 24 בנובמבר, 30 בדצמבר 1913, שדר 115/2010, 100/1754.

75 שם, K176605-16, לויטפד-הארדג אל משרד החוץ, 29.12.1913, שדר 3186/166.

הציונים הגיבו בחוברת משלהם, *Im Kampf um die hebräische Sprache*, ולאור ההיענות החיובית וריבוי התרומות לקרן כתי-הספר העבריים, התברר לעין כל שנימוקיהם גזכרים ומתפשטים. שמריהו לויך נחל הצלחה רבה בגיוס תמיכתם של יהודי אמריקה. חברת 'עזרה' הובסה סופית בישיבת הקוראטוריון ב-24 בפברואר 1914. באותה ישיבה התייצבו האמריקנים והרוסים לצד החברים הציונים ונתקבלה החלטה לנתק את בית-הספר התיכון מן הטכניון. בכך נעקר סלע-המחלוקת העיקרי בין הצדדים. הוחלט כי בתיכון תונהג לאלתר העברית כשפת-הוראה יחידה, ובטכניון – תוך ארבע שנים.⁷⁶

בינואר אותה שנה כתב 'די וולט' שמרוב להיטות השיגה 'עזרה' את ההיפך ממה שביקשה להשיג. על-ידי זה שהשניאה את עצמה על היישוב החילוני בארץ יצרה באורח מלאכותי סינה גוברת ללשון הגרמנית שלא היתה קיימת קודם-לכן וכתוצאה מכך גברה הדרישה להחליפה בצרפתית; 'עזרה' עשתה שירות-דב לאינטרסים של גרמניה.

גם היישוב בארץ לא ישב בחיבוק ידיים. ורה פינצ'ובר, מנהלת בית-הספר לבנות, ביקשה לשכנע את הקונסול-הכללי שמידט שטועים אלה הרואים בשביתת המורים צעד אנטי-גרמני; גם במסודות-החינוך העבריים החדשים, אמרה, מטפחים את הוראת הגרמנית כלשון זרה. שמידט השיב שאילו ידע את הפרטים על בוריים, לא היה מופיע כבית-הספר למל בנוכחות המשטרה; הוא התרשם מן 'ההתנהגות המאופקת והשקטה' של המורים ותלמידיהם. דברים אלה, שפורסמו ב-*Neue Jüdische Korrespondenz* מיום 5 בינואר 1914, בצד מאמר מערכת, שבזאת קיפחה 'עזרה' את שארית האהדה שרחשו לה, הרגיזו את סימון עד שורש נשמתו. 'הקונסול תקע לנו סכין בגב' – כתב לצימרמאן. מעתה, הוסיף, חייבים להילחם בציונים 'לחיים או למוות', וביקש תמיכה במאבקו.

סימון נתקבל אצל צימרמאן כר-ביום, אבל יצא ממנו בידים ריקות, שכן נתברר לת-שר-החוק ששמידט הגיע בינתיים לכלל הבנה עם הציונים. בתחילת ינואר מסרו לו שניים מראשי היישוב (שלא ניקבו בשמותיהם) כי 'מלחמת-השפות לא היתה מכוונת נגד גרמניה'. בהתחשב במעמדם בציבור ומרצון לשפר את היחסים עם היישוב העברי, השיב שמידט שהתנועה העברית 'אינה פוגעת באינטרסים גרמניים במישרין'; היא עניין פנימי לחלוטין. הוא הביע הסתייגות משיטות המאבק, אבל הפריך את הטענה שהיתה בהן משום פגיעה 'מכוונת' באינטרסים גרמנים.⁷⁷

גם השגרירות הגרמנית שינתה את טעמה. במהלך מלחמת-השפות נתלווה לגישה הצוננת הרגילה קורטוב של מורת-רוח, אבל תזכיר תקיף כחתימת עשרים ושבעה אישים מיוצאי גרמניה, פעל את פעולתו. 'אם אמנם אין לעברית "עדיפות טבעית" ביחס לגרמנית, כדעתם של בעלי התזכיר', כתב פון-ואנגנהיים, 'ואם מצב זה הולם את צורכי היישוב בארץ, הרי שאין עוד טעם לדוש בסוגיה זאת'. בכך העניק הכרה מלאה לזכות-הכבודה של הלשון העברית. במארס 1915 מסר יועץ השגרירות, ריכארד פון-קיהלמאן, לנציג ההסתדרות הציונית בקושטא, ריכארד ליכטהיים, רשמית, ש'גרמניה תסתפק בכך שגם הגרמנית תזכה לעידוד, בצד העברית'.⁷⁸ הדים לדברים אלה נמצאו בתזכיר של ברודה מיום 26 באוגוסט 1915 ובדעות שהושמעו ברייכסטאג ובעיתונות הגרמנית.

76 *Im Kampf*, pp. 70-72; *Jüdische Rundschau*, 28.8.14 עמ' 169; 88 Rabinowicz, p. 88; עמ' 147-148; אלסכרג (לעיל, הערה 34).

77 תורכיה, 195, K176629-31, סימון אל צימרמאן, 7.1.1914, K176626-7, שמידט אל משרד החוק, 13.1.1914, Lichtheim, pp. 240-242; תורכיה 195, 9-176673, תזכיר רופין ואחרים, 5.3.1914, K176672, ואנגנהיים אל משרד החוק, 5.3.1914, מברק 809.



ריכרד ליכטהיים

למלחמת-השפות נתייחד מקום של כבוד בתולדות היישוב החדש. ב"צ דינור ראה בה 'נס ראשון בתקומת ישראל'.⁷⁹ צבי שרפשטיין כתב שהיתה 'נצחון לעצמאותנו התרבותית',⁸⁰ ולדברי יוסף עזריהו, מן הדמויות הבולטות במאבק, היא רשמה 'דף מזהיר בתולדות אגודת המורים והיישוב ככלל'.⁸¹ כדברים האלה מוצאים בספרי-זכרונות ובמכתבים של מי שלקחו חלק במאבק או שהשקיפו עליו מן הצד. אבל לא הכל היו תמימי-דעים עם הערכה זאת. אגב ביקורו בירושלים באביב 1914, הביע נחום סוקולוב מורת-רוח מצורת המאבק. כמוהו הגיבו מנהיגים ציונים באירופה, דוגמת מאקס נורדאו (ב'ג'ואיש כרוניקל', 10 באפריל 1914), אלכסנדר מרמורק, פראנץ אופנהיימר, יעקובוס קאהן ואחרים. י"ח ברנר כתב: '... טובה קנאות כשיש לה יסוד... אולם זאת קנאות דמורליזציונית...'. מנדלי-מוכר-ספרים, יהודה בורלא ומשה סמילנסקי הסתייגו אף הם במפורש מצורת המאבק, ואילו ביאליק ראה במלחמת-השפות 'אי-הבנה' מצערת — לשון-המעטה אופיינית.⁸² כהן-רייס סיפר כי במסיבה שנערכה לכבודו לרגל יובלו השבעים, הביעו מורים וסופרים צער על חריפות המאבק. 'אפשר שטעינו אנחנו', התוודה יצחק אפשטיין.⁸³

המקורות הגרמניים שנוכרו לעיל מחזקים את טענת המבקרים ומחייבים תיקון יסודי בדעות המקובלות על ההיסטוריוגרפיה הציונית. הם מעידים שלא נשקפה לעברית סכנה של ממש וכי שוחריה פעלו על-פי השערה בעלמא, על אף מניעיהם הטהורים. מבחינה פוליטית, עלול היה המאבק להזיק במקום להועיל בכל הנוגע ליחסים עם גרמניה.⁸⁴ על חשיבות היחסים האלה עמד היישוב במלחמת-העולם הראשונה, כשגרמניה עמדה כמגן עיקרי מפני המתנכלים לו.⁸⁵ מאידך גיסא נכון גם שכהן-רייס ופינקלשטיין סיפקו ללוחמי העברית עילה מספקת לחשוד במטרותיהם. נתן, עם כל רצונו הטוב, לא העריך נכונה את הרוח שפיעמה בלב היישוב. הוא סמך בשתי ידיו על דיווחיו של כהן-רייס ואימץ לעצמו נימה מטיפנית וסמכותית שהתנקמה בו בסופו של דבר. אילו פעל לפי עצתו של לויטפד-הארדג מאפריל 1912,⁸⁶ לא היתה המחלוקת פורצת. בסופו של דבר היתה זו אחת הפרשיות הפחות מכובדות בתולדות היישוב החדש.

79 ב"צ דינבורג, שיבת ציון, א, ירושלים תשי"ז, עמ' 44.

80 צ' שרפשטיין, תולדות החינוך העברי בארץ-ישראל, תל-אביב תשכ"ה, עמ' 81.

81 כתבי יוסף עזריהו, ג, תל-אביב תשי"ד, עמ' 67.

82 ראה: כהן-רייס, זכרונות, ב, עמ' 221-232, 249-250, 320.

83 שם, עמ' 291-293.

84 תגובת בריטניה וצרפת, ראה: פרידמן, תורכיה, גרמניה והציונות, עמ' 185-186.

85 שם, פרקים 11, 16 ועוד.

86 ראה לעיל, עמ' 104.

ממשלת גרמניה השכילה להינתק מן המחלוקת במחנה היהודי. חרף נטיותיה בעבר, מיהרה להגיע לכלל הבנה עם היישוב כאשר השתכנעה כי המאבק לא מכונן נגד הגרמנית בתור שכזאת. ראשי 'עזרה', לעומתה, התקשו להשלים עם נצחון הציונים. באפריל 1914 חל אמנם שיפור ניכר ביחסים ההדדיים, אבל בישיבת הקוראטוריון ב-17 ביולי הצליחו נציגי 'עזרה' להעביר החלטה שהטכניון פשט את הרגל, בשל החובות ששקע בהן. אף-על-פי-כן הודיע נתן ליעקב שיף שהחברה מוכנה לטפל במצב.⁸⁷ אלא שהקשיים הכספיים, שהחמירו עם פרוץ המלחמה, לא היו הסיבה היחידה להחלטה שקיבלה 'עזרה'. אם יפול הטכניון בידי הציונים, הודיע סימון לצימרמאן ב-27 בינואר, 'תיעשה העברית לשון-ההוראה [הבלעדית]'. סימון העיר שהעיתונות העברית עשתה להשחרת פני ההנהלה של 'עזרה' בשיא המאבק, בחורף 1913-1914, בטענה ש'אינה דואגת לאינטרסים היהודיים אלא פועלת בשירות משרד-החוץ הגרמני. אותי אישית האשימו שהבטחתי לקיסר כי הטכניון יהיה מוסד גרמני'.⁸⁸

מסתבר שצימרמאן הסתייג מהחלטת 'עזרה' ואמר לסימון שהדאגה למצבו הכספי של הטכניון 'אינה מוצדקת', אך סימון דבק בעמדתו. ה'הילפס-פראייך' – טען – הוא 'בעל-החוב הגדול ביותר של הטכניון בחיפה והצד שמעוניין יותר מכל האחרים בהתפתחותו בעתיד... דחייה נוספת של המכירה הכללית אינה רצויה'.⁸⁹

בינתיים הגיעה הידיעה לארצות-הברית, ושגריר גרמניה בווינגטון, הרוזן יואן-היינריך ברנסטורף טילגרף לברלין שיהודי אמריקה מתנגדים בתוקף לצעד שנקטה 'עזרה'. המוסד הוקם ככספים שתרמו יהודים באמריקה, ברוסיה ובגרמניה, ו'פשיטת-הרגל המדומה' אינה אלא תכסיס שנועד לאפשר לחברה להשתלט על הטכניון. ממשלת גרמניה התבקשה לדחות כל פעולה בנידון עד סיומה של המלחמה. כעבור שבוע חזר ברנסטורף והודיע שהפרשה 'מכה גלים בכל העיתונות האנגלית [בארצות-הברית] ומנוצלת נגד ממשלת הרייך... התנהגותה של 'עזרה' נחשבת בלתי-מוצדקת ונובעת משיקולים לא אובייקטיביים'. ברנסטורף צירף נוסח של הודעה שמסר לואיס בראנדייס (לימים שופט בית המשפט העליון).⁹⁰ בראנדייס האשים את חברת 'עזרה' ב'ניצול תנאים שנוצרו בגלל המלחמה. התורמים הרוסים מנועים מלהשתתף במכירה המוצעת... ובמחנה הציונים באמריקה יש מבוכה...'

בגרמניה יצא המאיר קארל אנדרס, קצין במטה הכללי וחבר המשלחת של גולץ לתורכיה ולימים כתב צבאי של *Münchener Neueste Nachrichten* ושל ה-*Frankfurter Zeitung*, באזהרה ש'מכירת הטכניון לא תשרת את האינטרסים הגרמניים במזרח הקרוב, אלא להיפך'. ראשית, טרם נשמע שמוסד ציבורי לא-רווחי יפשוט את הרגל. שנית, יש לכל העם היהודי זכות מוסרית עליו ואסור שיהיה בבעלותו של צד אחד בלבד. כבר בימי מלחמת-השפות גרמה 'עזרה' נזק לגרמניה בכך שעוררה הלך-רוח אנטי-גרמני בקרב היהודים בארץ-ישראל, מקומיים ויוצאי מזרח-אירופה כאחד, ומן הראוי שממשלת הרייך תשפיע על החברה שתדחה את המכירה.⁹¹

87 תורכיה, 195, K176920, סימון אל משרד החוץ, 14.3.1915; כהן-רייס זכרונות, ב, עמ' 234-235; C. Adler, *Jacob Schiff. His Life and Letters*, London 1929, נתן אל שיף, 27.7.1914.

88 תורכיה, 195, K176774-6, סימון את צימרמאן, 27.7.1915.

89 שם, K176789-90, צימרמאן אל סימון, 27.1.1915, K176853-4, סימון אל צימרמאן, 9.2.1915.

90 שם, K176889-90, ברנסטורף אל משרד החוץ, 12, 19 בפברואר 1915.

91 F.K. Enders, 'Das deutsche Interesse am jüdischen Technikum in Haifa', *Die Jüdische Presse Konservative Wochenschrift*, XI, 12.3.1915

משרד החוץ העביר לסימון העתק ממברקיו של ברנסטורף ודבר זה עוד הגביר את כעסו סימון טען שמדובר במכירה פומבית, ושהציונים רשאים להגיש הצעה; עמדת השגרירות היא 'חד-צדדית ויונקת ממקורות ציוניים'. אייזיק שטראוס, יועצו של ברנסטורף לענייני יהודים, הוא 'ציוני ידוע המנצל את מעמדו... למטרות ציוניות'. סימון לא הסתפק בדיון לגופו של עניין, אלא תקף את יריבו בנושאים של מדיניות כללית. אין לסמוך על הציונים, טען; אלה היושבים כברלין מגסים להשיג תמיכה מממשלת גרמניה ואילו חבריהם בלונדון ובפאריס מביאים בחשבון אפשרות שארץ ישראל תעבור לידי מעצמות ההסכמה. בהשפעתם של אלה פתחו הבריטים במסע-תעמולה נגד תורכיה, מה שגרם ל'שער העליון' לנקוט אמצעי-תגמול המסכנים את שלומם של יהודים אחרים. הקנשר שפרסם בהא-אדין ביום 25 בינואר 1915 מוכיח שהזעם היה מכונן 'אך ורק' נגד הציונים

וכי לממשלת תורכיה 'אין שום כוונה לפגוע ביהדות העות'מאנית בכללה'.⁹² צימרמאן העביר את מכתבו של סימון לווינגטון וברנסטורף, שלא יכול היה לפסוק במחלוקת פנים-יהודית זו, העביר אותו לשטראוס.⁹³ זה ביטל את טענותיו של סימון שכוונתו 'להשחיר את פניו אישית' ו'לשים קץ להתעניינות שמגלה ממשלת גרמניה בתנועה הציונית', וכ'חסרות יסוד לחלוטין'. סימון, הוסיף שטראוס, לא עמד על טיב התעמולה שמנהלים הציונים בעיתונות האמריקנית ועל עקרונות המדיניות שלהם 'המושחתים על האמונה שנאמנות לתורכיה היא חובתם הראשונה של היהודים בארץ-ישראל'. צורת ההתנהגות של 'עזרה' גרמה לניכור ביהדות אמריקה ופגעה בכך בשמה הטוב של גרמניה. שטראוס ציטט ממכתבים שקיבל מאישים בולטים בציבור היהודי, דוגמת לואיס מארשאל, ראש ה'וועד היהודי האמריקני', יוליוס רוזנוואלד משיקאגו, השופט מאק ואחרים שמצאו כי התנהגות החברה במחלוקת סביב הטכניון היתה 'לא הוגנת... ערערה את אמונם של יהודי אמריקה באחיהם בגרמניה ובשיטות גרמניות'.⁹⁴

ברנסטורף נמנע מלהביע דעתו אבל חזר והדגיש שהוא רוחש אמון מלא לשטראוס והעלה על נס את 'פעולתו היעילה בקירוב העיתונות בכלל והחוגים היהודיים בפרט לענייני גרמניה'.⁹⁵ חברת 'עזרה' המשיכה בהתקפותיה וב-8 במאי 1915, בתזכירו השני, ציטט שטראוס מנאומים שנשא ג'מאל פחה בתל-אביב ובכמה מושבות, שבהם הביע חרטה על מדיניות היד הקשה שנקט;⁹⁶ 'ראשי "עזרה" חושבים כנראה שהם מיטיבים לשמור על האינטרסים התורכיים יותר מן "השער העליון" בכבודו-ובעצמו'. בהמשך דבריו הסביר שטראוס שלפחות מיליון יהודים בעולם דבוקים ברעיון הציוני ומיליונים אחרים רואים אותו בעין יפה. אי-אפשר להבין אפוא משום-מה משימציים אותה אנשי 'עזרה' באוזני ממשלת גרמניה כ'תנועה של הרפתקנים פוליטיים, חדלי-אישים ושוביניסטים', הפועלת לרעת היישוב היהודי בארץ-ישראל. חברת 'עזרה' היא ארגון צדקה ואף

92 תורכיה, 195, K176904, משרד החוץ אל סימון 11.3.1915; K176857-8, K176321-35, סימון אל צימרמאן, 23 בפברואר, 14 ו-17 במארס 1915. על שטראוס, ראה פרידמן, גרמניה, תורכיה והציונות, עמ' 204-205; מינשר בהא-אדין, שם, עמ' 219-220; על המדיניות הציונית בזמן המלחמה, שם, עמ' 228-230, 236-240, 289-292, 326-322, 339-340, 390-418, 419.

93 תורכיה 195, K177023-4, צימרמאן אל ברנסטורף, 12 באפריל; K177066, ברנסטורף אל בתמאן-הולווג, Lichtheim, pp. 309-310; 26.4.1915

94 שם, K177068-71, שטראוס אל ברנסטורף, 23.4.1915, מצורף לברנסטורף אל בתמאן-הולווג, 26.4.1915.

95 שם, ברנסטורף אל הניל, 26.4.1915.

96 פרידמן, גרמניה, תורכיה והציונות, עמ' 221-223.

שהיא ראויה לשבח בזכות כמה מעשים טובים שעשתה, כסופו של דבר היא מנותקת מצורת החיים היהודיים, הן בתחום הדתי הן בתחום החילוני, ונעדרת השפעה פוליטית.⁹⁷ אפשר להבין מדוע סימון היה כל-כך מתוסכל. לפני המלחמה היתה ל'עזרה' גישה בלעדית כמעט לחוגים רשמיים בכל העניינים שנגעו ליהודי המזרח. עתה, לאור ההתקרבות הממשית בין גרמניה והציונים, התעוררו אצלו חששות שצפוי קץ למונופולין של 'עזרה'. במצב שנוצר נדמה היה שהנהגת 'עזרה' מקדמת בברכה את משטרו של ג'מאל פחה, כיוון שזה נתן בידה הזדמנות לא-רגילה להנחית מכת מוות על יריביה. בזאת הלכו ראשי 'עזרה' בעקבות אפרים כהן-רייס. 'לאחר שהושמץ על-ידי הציונים כל כך קשות בזמן מלחמת-השפות מצא לנכון להתנקם ביריביו ולהעליל עליהם בתחילת המלחמה באוזני בהא-א-דין וג'מאל פחה'. הוא גם ניסה לשכנע את הקונסוליה הגרמנית שהציונים הם 'הגרועים באיבי הגרמניות'. כן ניסה להפעיל השפעה על הקצינים במשלחת הצבאית הגרמנית. עוזרו, האלברשטטר, היה זהיר אף פחות ממנו. בפגישותיו עם ברודה ניסה לרמוז בגסות שצריך לסלק את הציונים מן הארץ ב'דקירות-סיכה'. לברודה היה יסוד לחשוב שכהן-רייס הוא שהגביר את החשדות בקרב השלטונות התורכיים נגד הציונות בצורה ברורה ושיטתית.⁹⁸ כן-דודו של כהן-רייס, ששימש מזכירו של בהא-א-דין, טרח לאסוף חומר 'להוכחת חוסר-הנאמנות של הציונים ביחסם לתורכיה'.⁹⁹

*

בזכרונותיו טען כהן-רייס שביקש להתחמק מפגישות עם ג'מאל פחה,¹⁰⁰ אבל מרדכי בן-הלל הכהן העיד על היפוכו של דבר — שהיה אישיות רצויה בעיני המפקד העות'מאני. ג'מאל הפגין את יחסו המיוחד כלפי כהן-רייס בכך שהיה סועד על שולחנו; ואילו זה הרבה להפליג בשבחו על 'הטובות שעשה ליהודים'.¹⁰¹ בהעדר חומר ראיות מארכיונים תורכיים, קשה לקבוע עד היכן הגיעה תמימות-הדעים בין כהן-רייס והשלטונות התורכיים, אולם כוונתו ברורה מעל לכל ספק. במכתבו לנתן, מיום 18 בפברואר 1915, כתב כהן-רייס:

מן הדין שחוגים מוסמכים יעמידו את ממשלת תורכיה על כך שרק חמישה אחוזים בקירוב מכלל האוכלוסיה בארץ-ישראל, ובירושלים פחות משני אחוזים, דבוקים בציונות המדינית וכי היישוב היהודי כולו ישמח להשתחרר מאימת השובניסטים היהודים מרוסיה. אילו היתה הממשלה מגרשת בשקט את הפרובוקאטורים הציונים... היה בכך משום צעד שאיש לא היה מצטער עליו. זכותה הלגיטימית של תורכיה לסלק אלמנטים הפוגעים בשלום הציבור למקומות שלא יוכלו להזיק עוד.

כהן-רייס הציע לשתק את העיתונות הציונית ולסגור את סניפי אפ"ק, הבנק הציוני, כיוון שהוא יוצר תלות מצערת בקרב אנשי העסקים והמסחר. צריך לסגור גם את 'בתי-הספר המפלגתיים' ולשים קץ לבחישה בפוליטיקה של סוכנים ציונים בקושטא. ולסיכום:

97 תורכיה, 195, K177083-8, שטראוס אל ברנסטורף, 8.5.1915, מצורף לברנסטורף אל בתמאן-הולווג, 13.5.1915, שדר 158.

98 שם, K177300-41, 'תזכיר על הציונות ומלחמת העולם', ברודה אל בתמאן-הולווג, 26.8.1915, מצורף לשדר 76/1278; מרדכי בן הלל הכהן, מלחמת העמים, א, תל-אביב תרפ"ט-תר"ץ, עמ' 69.

99 א' חרמוני (עורך), כתבי מנחם שיינקין, א, ירושלים תרצ"ו, עמ' 57; אברהם אלמליח, ארץ-ישראל וסוריה בימי מלחמת העולם, ב, ירושלים תרפ"ח-תרפ"ט, עמ' 105.

100 כהן-רייס, זכרונות, ב, עמ' 275.

101 מרדכי בן הלל הכהן, שם, ד, עמ' 39.



ג'מאל פחה בחברת קציניו וקציני-המטה הגרמניים בארץ-ישראל בימי מלחמת-העולם הראשונה

אילו יצאה ממשלת תורכיה בגלוי נגד הציונות ונקטה צעדים מתאימים נגדה... היה מתברר עד כמה קטנה התמיכה בקרב יהודי ארץ-ישראל בשאיפותיהם השוביניסטיות של הציונים.¹⁰²

ריכארד ליכטהיים, נציג ההסתדרות הציונית בקושטא, קיבל ידיעות מוסמכות ש'כהן הרחיק-לכת עד כדי כך שהופיע לפני השופט בירושלים עם האשמות נגד הציונות והמציא לשלטונות התורכיים נימוקים נגדה.¹⁰³ לא קשה לגלות קווי-דמיון בין הדעות שהביע כהן-רייס ונוסח הודעתו של בהא-אדין ב-25 בינואר 1915.¹⁰⁴ זאת ועוד: לא היה זה מקרה בעלמא שב-9 בפברואר 1915 נעצרו דוד בן-גוריון ויצחק בן-צבי, מנהיגי 'פועלי-ציון', באשמת השתייכות ל'ארגון חשאי הפוגע באינטרסים של המדינה'. טענותיהם ש'פועלי-ציון' הוא ארגון גלוי, ואינו עוין את תורכיה לא הועילו. שניהם למדו באוניברסיטת קושטא ואחרי שפרצה המלחמה רצו להתנדב לצבא תורכי, אך לא נענו. עם ביטול הקאפיטולאציות היו בין הראשונים שהטיפו להתעת'מנותם של הנתינים היהודים הזרים בארץ-ישראל. ב-15 במארס נקראו ג'מאל פחה ונמסר להם צר-גירוש. יחד אתם גורשו מן הארץ ב'צ' מוסינזון, מנחם שיינקין, יוסף אהרונוביץ, חיים בוגרשוב, יוסף לוריא ואחרים. היתה משום אירוניה בכך שדווקא לאנשים שציידו בגלוי במעצמות המרכז גמלו בצורה כזאת. הפתעה לא פחותה מזו עורר גירושו של חיים בוגרשוב, מנהל גימנסיה 'הרצליה', שאירח את ג'מאל בקבלת-פנים הרשמית שנערכה לכבודו ב-2 במארס 1915. נוסף על כך נסגרו עיתוני מפלגות-הפועלים 'אחדות' ו'הפועל-הצעיר', אף-על-פי שנקטו תמיד קו פרו-תורכי במאמריהם הראשיים.¹⁰⁵ אולם מן הראוי להטעים שרוב המגורשים לקחו חלק פעיל במלחמת-השפות, והעיתונים האלה נמנו עם המתנגדים החריפים של 'עזרה'.

בשל ההתקרבות החדשה בין גרמניה והציונים חזר כהן-רייס ושפך את זעמו ב-16 במאי 1915, במכתבו אל נתן:

אנשים אלה הם בינלאומיים ורוצים לקיים קשרים עם שני הצדדים, [אבל] אנו יודעים היטב עד כמה מנוגדים הציונים בארץ-ישראל לאינטרסים הגרמניים... ראשי הציונים בארץ הם יהודים רוסיים מודרניים; אפשר שהם אויבים של ממשלת רוסיה ואף-על-פי-כן הם נוטים לרוסיה ומסתייגים מגרמניה... הטענה שהציונות בארץ-ישראל מקדמת את הקולטורה הגרמנית היא בגדר חוצפה לא-רגילה. הבנק הציוני הוא אנגלי, קרן-הקיימת לישראל היא אנגלית, והלשון הזרה הראשונה בכתיב-הספר הציוניים ביפו ובמקומות אחרים היא הצרפתית.

102 תורכיה, 195, K176954-60, כהן-רייס אל נתן, 18.2.1915.

103 תורכיה, 195, K177107-15, ליכטהיים אל ואנגנהיים, 5.6.1915, מצורף ל-K177106, ואנגנהיים אל בתמאן-הולוג, 6.6.1915. על ליכטמן, ראה פרידמן, גרמניה, תורכיה והציונות עמ' 240-241 ועוד.

104 פרידמן, גרמניה, תורכיה והציונות, עמ' 219-220. על בהא-אדין, שם, עמ' 197-199.

105 שם, עמ' 224-225. על ביקורו של ג'מאל בגימנסיה 'הרצליה', ראה שם, עמ' 221. כמכתב ליעקב שיף הכחיש כהן-רייס ששיגר לשלטונות העות'מאניים תזכיר נגד הציונות (אצ"מ, L2/181/11, כהן-רייס אל שיף 25.11.1915). גם לקונסול ברודה אמר אותו דבר, אבל הקונסול פקפק באמינותו (תזכיר ברודה, ראה לעיל, הערות 36, 98).



המערכת הראשונה של עיתון 'האחדות'.
משמאל לימין: י' בן-צבי, י' זרובבל, ד' בן-
גוריון ורחל ינאית

כהן-רייס נדהם לראות שהתורכים מתקשים להבחין בין לא-ציונים וציונים. הוא נחרד לשמוע מפי ג'מאל פחה שמוסדות 'עזרה' מטפחים נטיות ציוניות, אם כי בצורה מתונה במקצת. כדי למתוח קר-תיחום ברור צריכה אפוא ממשלת גרמניה להודיע לכעלת-כריתה שאינה יכולה עוד להשלים עם פעולה ציונית בארץ-ישראל. 'אי-אפשר להפריז במסקנה' הוא סיים את מכתבו, 'שהרוב המכריע ביישוב הוצה להשתחרר מן הטירור של הציונים הרוסיים'.¹⁰⁶

מכתביו של כהן-רייס נשלחו בדואר הדיפלומאטי ונקראו בקונסוליה הגרמנית בירושלים, בשגרירות בקושטא ובמיניסטריון בכרלין. נימוקיו הטביעו את רישומם על עמדת הדיפלומאטים הגרמנים.¹⁰⁷ במיוחד הושפע שמידט שעמד זמן רב בקשרי ידידות עם כהן-רייס. בפברואר 1912 אף המליץ שיוענק לו 'אות מסדר הכתר המלכותי, מחלקה רביעית', לרגל יובל העשרים וחמש לפעולתו החינוכית, בהוסיפו שכהן-רייס 'מוכן תמיד להעניק לקונסוליה את ידיעותיו על העניינים היהודיים המקומיים'.¹⁰⁸ שמידט היטה אוזן לדברי כהן-רייס ומחוסר ידיעה בעברית קיבל את עצתו ללא בדיקה.¹⁰⁹ השרדים של שמידט לקושטא היו חזרה מלולית על דעותיו של כהן-רייס.¹¹⁰

כשנדע ביישוב על הצעדים שנקטה 'עזרה', קמה סערה ונפתחה התקפת-נגד. ארתור רופין, מנהל המשרד הארץ-ישראלי, שיגר תזכיר לשמידט,¹¹¹ וליכטהיים הפריך את רוב ההאשמות שהועלו במכתביו של כהן-רייס. הטענה שהישוב הישן תומך במערכה האנטי-ציונית של 'עזרה', אין לה על מה שתסמוך. דברי-המחאה של 'הראשון לציון' משה פרנקו נגד נסיונו של בהא-א-דין לתקוע טריז בין יהודי ליהודי,¹¹² מעידים על ההיפך. ראייה אחרת לכך היתה הצעתם של ראשי הקהילה החרדית בפראנקפורט דמיין לבוא לקושטא כדי לשכנע את ממשלת תורכיה בנאמנותם של הציונים.¹¹³ בעקבות פניותיהם של שטראוס, של רופין ושל ליכטהיים, ניטל עוקצן של האשמות 'עזרה', אבל היה זה בעיקר תזכירו של הקונסול ברודה מיום 26 באוגוסט 1915, שאפשר סופית למשרד-החוץ הגרמני לגבש קו מדיני לעצמו. השפעתו של שמידט נחלשה, בשל מחלתו, וזו של ברודה הלכה

106 תורכיה 195, K177248-51, כהן-רייס אל נתן, 16.5.1915.
107 הדבר הרשים את שגריר גרמניה בקושטא, ריכארד קיהלמאן, אפילו ביולי 1917 (ראה: פרידמן, גרמניה, תורכיה והציונות, עמ' 311).

108 אליאב (לעיל, הערה 11), שמידט אל ואנגנהיים, 11.2.1912, עמ' 178.

109 אצ"מ, Z3/52, ליכטהיים אל P.E.C. (הנהלה הציונית זמנית, ניריורק), 30.4.1915.

110 פרידמן, גרמניה תורכיה והציונות, עמ' 247-248.

111 תורכיה, 195, K177260-76, רופין אל שמידט, 21.7.1915, מצורף להנהלה הציונית אל משרד החוץ, 2.9.1915. על רופין ראה: פרידמן, גרמניה, תורכיה והציונות, עמ' 132-134 ועוד.

112 שם, עמ' 220.

113 תורכיה, 195, K177107-15, ליכטהיים אל ואנגנהיים, 5.6.1915, מצורף לוואנגנהיים אל בתמאן-הולווג, 5.6.1915. ראה Lichtheim, pp. 313-315. העתקים של מכתבי סימון וכהן-רייס קיבל ליכטהיים משטראוס. מנהיגה של היהדות החרדית בגרמניה, הרב רוזנהיים מפראנקפורט דמיין, התערב במשרד החוץ לטובת הציונים (Lichtheim, p. 314).

וגברה. ברודה גרס שמבחינה גרמנית המלחמה בציונים היא 'לא-רצויה לחלוטין'. תכניו של כהן-רייס במיוחד מעוררים סלידה, משום שהוא מתיימר להיות 'קורבן של הפאטריוטיזם הגרמני שלו... וכמי שנפגע אישית משום שהתמסר בכל נפשו ומאודו להסברה גרמנית לבקשת משרד-החוץ'. ברודה טען שאינו יודע על 'הסדרים' כלשהם בין משרד-החוץ וחברת 'עזרה', אף שהתמיכה הקונסולאריית בכתיב-הספר שבהם נלמדת גרמנית והמוחזקים בכספים מגרמניה, תימשך כמו קודם. עם זאת הזכיר ברודה לכהן-רייס שגרמניה מגלה עניין גם 'בחוגים אחרים... שעשויים להיות חשובים' לה, ואשר לעתיד, דעתו שיהיה צורך למצוא מודוס ויונדי בין שני הצדדים. ראשית, אין להניח שחברת 'עזרה', לאחר שהואשמה על-ידי הציונים בנקיטת אמצעים לא-הוגנים ואינה נהנית עוד משיתוף-פעולה עם, תוכל לקיים בידה שליטה בטכניון — אלא אם כן תקבל תלמידים מקרב ילידי המקום בלבד. במקרה זה, מסכם ברודה, 'יאבד את צביונו היהודי, שיועד לו תחילה'. על-כל-פנים, דעתו שרצוי להשאיר את העניין בידי היהודים עצמם. אל לה לממשלת הרייך להרגיז צד זה או אחר ועליה לנסות ולנצל את שני הצדדים לטובת גרמניה.¹¹⁴

ממשלת גרמניה אמנם עשתה כך, אלא שבינתיים נעשו הציונים הצד המועדף. ביטוי למדיניות החדשה ניתן בהנחיות שהעבירה השגרירות בקושטא לקונסוליה הגרמנית ב-22 בנובמבר 1915. בקטע הקובע שבמסמך חשוב זה נאמר:

מבחינת מדינית רצוי לגלות יחס חיובי לציונות ולמטרותיה. יש לעשות מאמץ ולכבד ככל האפשר את רגישותם של היהודים הגרמנים... ובפרט של אלה הקשורים ב'הילפס-פראייך', המתנהגים, ללא הצדקה, כאילו ההתעניינות בתנועה הציונית פירושה פגיעה ישירה במעמדם.

הקונסול נתבקש להפעיל 'השפעה מרגיעה' על נציגי 'עזרה', כל אימת שתידרש.¹¹⁵ הממשלה הגרמנית נקטה אפוא עמדה, וב-10 בינואר 1916, כשפנה סימון לצימרמאן שנית, נאמר לו גלויות שהצעתו של כהן-רייס לעשות שימוש ב'עזרה' למלחמה בציונות נראית בעיניו צעד מפוקפק מאוד.¹¹⁶ שני הצדדים נתבקשו על-ידי הדיפלומאטים הגרמנים להגיע לעמק-השווה, ובסוף 1916 הושגה שביתת-נשק. נתן גינה את כהן-רייס במלים חריפות על 'האשמות-שווא והתככים שהוליכו שולל את גיימס סימון'.¹¹⁷

שיתוף-פעולה של ממש בין 'עזרה' וההסתדרות הציונית התחיל רק בסוף ינואר 1918. יישור ההדורים בין הצדדים נגרם בעיקר בשל השפעתה המחשמלת של הצהרת בלפור. בזכותה נתחזק מעמדם של הציונים לא רק במדינות ההסכמה ובמדינות נייטרליות, אלא גם בגרמניה. לפתע הפכה הציונות לגורם במדיניות הבינלאומית ונושא לדיונים בחוגים רחבים. היא חוללה שינוי קיצוני ברחוב היהודי. יהודי גרמניה — ובעיקר הלא-ציונים — ראו באי-רצון כיצד קוצרות מדינות ההסכמה את פרי ההצהרה, ומצאו שמחובתם הפאטריוטית לדאוג להשבת האיזון על כנו. מצוקת היהודים במזרח-אירופה, שהייתה אז בשליטה גרמנית, עוד הוסיפה על הגורמים שחיכו את הגברת האחדות.

114 כנ"ל, הערה 98. דברי ברודה הם הוכחה נוספת לכך שלא היה מקום לחשדות הציונים בדבר 'הסכם חשאי' בין 'עזרה' וממשלת גרמניה וכוונת הממשלה לפעול ל'גרמניזאציה' של הטכניון.

115 תורכיה, 195, K 177404-7, מטרניך אל בתמאן-הולווג, 22.11.1915, שדר 693 ונספחים. נוסח מלא ראה: פרידמן, גרמניה, תורכיה והציונות, עמ' 265.

116 שם, K 177515-6, צימרמאן אל סימון, 10.1.1916.

117 Lichtheim, pp. 314-315. באמצע הקיץ 1917 חזר כהן-רייס לגרמניה.

הרעיון להקים מוסד מאחד, שייצג את האינטרסים של היהודים בגרמניה ומחוצה לה בשיחות השלום, הועלה על-ידי ג'יימס סימון. ב-30 בנובמבר 1917 הוא ביקש לכנס קבוצת אישים בולטים ביהדות גרמניה, אך ללא השתתפות הציונים, בטענה שאלה מייצגים ארגון בינלאומי, לא-גרמני. הנכבדים שהוזמנו סירבו להמשיך בלי הציונים, ואילו הציונים עצמם הודיעו שלא יצטרפו אם לא תתקבל תכניתם. התכנית כללה שלושה סעיפים: שוויון אזרחי (למשל, ברומניה); אוטונומיה לאומית-תרבותית בארצות שבהן ריכוזים יהודיים גדולים; הזכות לעלייה חופשית ולאוטונומיה תרבותית בארץ-ישראל.

עם עיבודה של תכנית משותפת, נוצרה אפשרות להקים את 'איחוד הארגונים היהודיים בגרמניה לשמירת זכויות היהודים במזרח' (VJOD). היה זה ארגון-גג שהקיף את כלל הציבור היהודי בגרמניה. ג'יימס סימון נבחר כנשיא ה'איחוד'. סגני-הנשיא היו אוסקאר קאסל ופראנץ אופנהיימר; ומזכירי-הכבוד — ארתור האנטקה ופאול נתן.¹¹⁸

ב-14 ביולי 1918 יצאה משלחת ה'איחוד' לקושטא, באישור ממשלת גרמניה, לשיחות על הקמת 'מרכז יהודי לאומי ודתי בארץ-ישראל'. טלעת פחה, ראש ממשלת תורכיה, היה מוכן לבוא לקראת היהודים, אבל דרש להשמיט את המלה 'לאומי'. המשא-ומתן נפסק ונציגי ה'איחוד' חזרו כלעומת שבאו. ב-23 בספטמבר 1918 נפלה חיפה בידי הצבא הבריטי וב-31 באוקטובר נחתם הסכם שביתת-הנשק עם תורכיה. עידן הקיסרות העות'מאנית באסיה הגיע אל קיצו.

אחדות ישראל לא נפגעה מתוצאות המלחמה. הועזעו אחרי תבוסת גרמניה היה כה חזק, ונה רבה היתה יוקרת הציונות בעקבות הצהרת בלפור על דעת כל הצדדים הלוחמים, עד שהמחלוקת הישנה איבדה כליל מחשיבותה. שיתוף-הפעולה במסגרת ה'איחוד' הגביר את האמון ההדדי, ובשנים הראשונות שלאחר המלחמה היתה יהדות גרמניה מאוחדת יותר מאי-פעם בעבר. הוכחה ברורה לכך ניתנה בתחילת מארס 1919, כפגישה עם ברנסטורף, הממונה על ענייני היהודים במשרד-החוץ. נציגי חברת 'עזרה', ה'צנטראל פראיין' וארגונים יהודיים אחרים בגרמניה הביעו פה-אחד תמיכה במצע הציוני שנתקבל בקופנהאגן. לאחר-מכן הציע ברנסטורף לליכטהיים לשמש בתור עוזרו. חברים אחרים בוועדה המייעצת ליד המשלחת הגרמנית לוועידת השלום היו ד"ר אויגן פוקס, נשיא ה'צנטראל פראיין' ונציגי הלא-ציוניים, והרכ פנחס מאנסבך, נציג החרדים. במרוצת-הזמן הורחב המצע והוכנס שינוי בסעיף הארץ-ישראלי. בתיקון דובר על: 'יצירת תנאים מדיניים, מנהליים וכלכליים בארץ שיבטיחו את התפתחותה לכלל קהילייה (Gemeinwesen) אוטונומית, בתמיכת כלל ישראל'.¹¹⁹ נוסח זה היה גרסה מתוקנת של ההחלטה שהגישה ההסתדרות הציונית העולמית לוועידת השלום בפאריס.¹²⁰ תפנית רעיונית כזאת מצד יהודי גרמניה הלא-ציונים לא היתה בגדר האפשר לפני 1918. ב-1920, לאות רצון טוב, מכרה 'עזרה' את הטכניון להסתדרות הציונית כמחיר נמוך. כעבור שנתיים שוב גילו ראשיה רוחב לב ומכרו ל'קרן-היסוד' את בית-הספר למל ואת בית-הספר לכנות, ואז גם נפסקו פעולות החברה בארץ-ישראל.¹²¹

118 פרידמן, גרמניה, תורכיה והציונות, עמ' 392-394.

119 שם עמ' 411-416, 407.

I. Friedman, *The Question of Palestine, 1914-1918: British-Jewish-Arab Relations*, London 1973, 120 p. 318

121 רינות, חברת העזרה, עמ' 233.